

281.6

7-50

1911

281.6
7-50

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Մ Ժ Գ .

ՄԻԱԲԱՆՈՂ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ ԵՒ
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
(1330 – 1360)

ԳՐԵՑ

ԳՐԻԳՈՐ Վ. ՊԵՏՐՈՎԻՉ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1971

04 NOV 2009

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ
ՀԱՏՈՐ ՄԺԳ.

NATIONAL BIBLIOTHEK
BAND 213

DIE UNITOREN UND
DIE ARMENISCHE KIRCHE
(1330 – 1360)

VON
G. PETROWICZ

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI
1971

**ՄԻԱԲԱՆՈՂ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ ԵՒ
ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
(1330 – 1360)**

ԳՐԵՑ

ԳՐԻԳՈՐ Վ. ՊԵՏՐՈՎԻՉ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1971

22 JUL 2013

2507-98

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ներկայ աշխատութեանս հեղինակը նպատակ ունեցած է պարզապէս Հայ Միաբանող Եղբարց 30 տարուան գործունէութեան համառօտ պատկերը տալ: Ուստի նկատի չէ առած անոնց համապարփակ դարաւոր պատմութիւնն եւ անոնց գրական արդիւնքը, որ բազմապիսի է եւ մոխ: Ինչ որ նախապէս՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ 1969, Թ. 7—9, էջ 357—370, 1969, Թ. 10—12, էջ 465—486, 1970, Թ. 1—3, էջ 59—74 առանձին Յօդուածաշարքով լոյս տեսած է, այժմ այս արտատպութեամբ կը փութայ գրողը ի մի ամփոփելով ներկայացնել ընթերցող հասարակութեան:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
Գլուխ Ա. Ներածութիւն	1
Գլուխ Բ. Միարանող Եղբայրները եւ Հայ Եկեղեցին (1330—1360)	
1. Միարանող Եղբայրց ծագումը . . .	14
2. Միարանող Եղբայրց զործունէութիւնը	22
3. Միարանող Եղբայրց զործունէութեան հետեւանքը	39
4. Հայոց 117 Մուրումթեան հարցը . .	56

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ եւ օտար պատմագէտներն ընդհանրապէս կը համարին թէ Հայ եւ Հռոմէական եկեղեցիներու միջեւ անմիջական յարաբերութիւնները սկսած ըլլան ժԱ. դարուն երկրորդ կէսին: Մինչդեռ կ'երեւայ թէ անոնք գոյութիւն ունէին ժԱ. դարէն շատ առաջ: Պատմութիւնը, ղժբախտաբար, մեզի շատ քիչ վաւերաթուղթեր աւանդած է. անոնց մասին — եւ ան ալ՝ հատակոտոր, ինչպէս օրինակի համար նամակը զոր Նիկողայոս Ա. քահանայապետը զրեց 863ին «Առ Արեւելեայս» մատնանիչ կ'ընէր նաեւ Հայ եկեղեցին եւ իշխան ըսելով, հաւանաբար¹ Աշոտը

¹ Փոտ՝ 857ին բարձրանալով Պոլսոյ պատրիարքական դահին վրայ՝ փութաց վերահաստատել հնամենի փոքր Հայ եկեղեցւոյ հետ — որ ճիշդ այն ժամանակ կը թուի թէ սկսած էր յարաբերութիւն տալ ծել Հռոմի Աթոսին հետ — զայն՝ իր ազդեցութեան շրջանակին մէջ առնելու համար: Արդարեւ 860ին Փոտ՝ Զաքարիա կաթողիկոսին (855—77) եւ Աշոտ իշխանաց իշխանին (862—887 եւ թագաւոր 87—90) նամակներ կը զրէ, որոնց մէջ չէր պնդեր այլեւս Հայոց եւ Յունաց ծիսական ու կարգապահական տարբերութեանց վրայ, այլ կը յորդորէր մեր Հայրապետը եւ իշխանը՝ Քաղկեդոնի բանաձեւը ընդունելու: Սոյն բանաձեւով Փոտ կը

կը հասկնար, ինչպէս հրատարակիչը կը մեկնէ:

Իսկ ԺԱ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ², երկու եկեղեցիներուն միջեւ յարաբերու-

րացաբեր անշփոթ միասնութիւնը աստուածային եւ մարդկային բնութեանց «յանձին» Բանին Առասուծոյ: Այդ իսկ պատճառաւ 862ին Շիրակաւանի մէջ ժողով մը տեղի կ'ունենայ, որուն մասնակից էր նաեւ Փոտի պատուիրակը: Փոտի կողմէ անաջարկուած վարդապետական բանաձեւը հաստատուեցաւ, սակայն երկու եկեղեցիներուն միջեւ միարանութիւնը՝ անկասար մնաց եւ ժամանակաւոր: (Կողեան Լ. Ս., *Հայոց եկեղեցին*, Պէյրութ 1961, էջ 276, 279, Tournebize F., *Histoire politique et religieuse de l'Arménie* Paris 1900, p. 142—43): Սոյն միարանութեան անյաջող ելքին՝ զանազան պատճառներու մէջէն պիտի համարինք նաեւ Նիկոզայոս Ա. Քաջանայապետին վերայիշեալ նամակը (*Monumenta Germaniae Histor., Epist., vol. VI, p. 451—53*). «Նիկոզայոս հայրապետին նամակը — կ'ըսէ անոր հրատարակիչը՝ Ե. Պերելս (E. Perels) — ոչ թէ Գունաց Կայսեր —, այլ Հայոց իշխանին (Աշոտին) ուղղուած բլլալը կը համարինք՝ անոր բովանդակութենէն ու գրելու ձեւէն: Հայաստանի մէջ — կը շարունակէ նոյն հրատարակիչը — այն ժամանակ հերետիկոսութիւն մը կը տարածուէր, զոր Նիկոզայոս Ա. ի նամակն ալ կը յիշէ: Կը թուի թէ Հայերը՝ նոյն խնդրին շուրջ Հոռմի հայրապետէն լուսարանութիւններ խնդրած բլլան...» (նոյն տեղ, էջ 451—52, ծանոթ. 9, տես նաեւ Hergenröther J., *Photius*, vol. I, 495 seq.).

² Երբ Բագրատունեաց հարստութեան անկումէն ետքը, սելջուկեան հրոսախմբերու արշաւանքին պատճառաւ՝ հայ նուիրապետութեան մաս մը՝ հեռեկան վայր ժողովուրդի զաղթական հոսանքին՝ Կիլիկիա անցաւ (տես Grousset R., *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947, p. 855 sq.).

թիւնները՝ խաչակրութեանց առիթով՝ աւելի յաճախակի կ'ըլլան, հետեւաբար յարակից վաւերաթուղթերն ալ աւելի բազմաթիւ են: Այս վաւերաթուղթերուն օժանդակութեամբ կարելի է զանազանել վերոյիշեալ յարաբերութեանց մէջ երեք տարբեր շրջաններ: Առաջինը (1074—1198), այդ յարաբերութեանց՝ յարաճուն զարգացման շրջան կարելի է անուանել: Արդ՝ ուսումնասիրելով կանխակալ կարծիքներէ ազատ մտքով, սոյն շրջանի սրտմտկան ընթացքը, կարելի է նշմարել Լուսաւորչի յաջորդներուն մօտ՝ երկու դերասանց միտումներ, որոնք առաջին ակնարկին՝ զիրար հերքել կամ չէզոքացնել կը թուին: Յիրաւի՝ մէկ կողմէն կը տեսնենք հայ կաթողիկոսներուն յարատեւ ջանքը եւ հոգածութիւնը միաձեւելու ի հաւատս Հայ Եկեղեցին՝ այն Եկեղեցւոյ հետ, զոր Քրիստոս հիմնեց Պետրոսեան Վիմին վրայ, եւ միւս կողմէն՝ լուսեայն, բայց անժխտելի ընդդիմութիւն մը կը նշմարենք նոյն կաթողիկոսներուն կողմէն՝ ներմուծելու Հայ Եկեղեցւոյ մէջ միւս Եկեղեցիներու ծիսական աւանդութիւնները: Եթէ աւելցնենք թէ Հռոմէական եւ Յունական Եկեղեցիները ինչ ինչ ծիսական աւանդութեանց՝ հաւատալիք ճշմարտութեանց իմաստը կը կապէին, իսկ Հայկականը ոչ, սխալ հասկցուի թէ ինչու համար ըսինք թէ մեր կաթողիկոսներուն երկու վերոյիշեալ միտումները զիրար կը թուէին հերքել կամ

չէզոքացնել: Այսպէս օրինակի համար — կը յիշենք հոս միայն քանի մը կարեւորագոյն դէպքեր — արդէն Գրիգոր Վկայասէր (1065—1105) կը գրէր 1080ին Գրիգոր Է. քահանայապետին՝ հերքելով Յոյներու ինչ ինչ ամբաստանութիւնները Հայ Եկեղեցւոյ դէմ եւ յայտնելով անոր փարումը Հռոմի Աթոռին հանդէպ: Նոյն քահանայապետը սակայն՝ պատասխանելով 8 յունիս 1080ին վերոյիշեալ կաթողիկոսին՝ կը հարցնէր թէ արդեօք Հայ Եկեղեցին ջուրի քանի մը կաթիլներ Ս. պատարագի բաժակին մէջ կը խառնէ՞ր, զԴիոսկորոսը իբրեւ սուրբ կը պատուէ՞ր, չորս առաջին սուրբ ժողովները կ'ընդունէ՞ր, եւ վերջապէս կը յորդորէր՝ երեքսրբեանը երգելու ժամանակ՝ «որ խաչեցար» յաւելուածը զանց ընել³: Չենք գիտեր թէ Գրիգոր Վկայասէր ինչ պատասխանած ըլլայ Գրիգոր Է. քահանայապետին. բայց զիտենք որ անապակ զինիի եւ «խաչեցար» ՚ի ծիսական տարրերութիւնները Հայ Եկեղեցւոյ մէջ անփոփոխ մնացած էին: Գիտենք նաեւ թէ Գրիգոր Վկայասէր Հռոմէն ընդունեցաւ ս. թիկնոցը (Palium), որ նշանակ է միութեան ի հաւատս^{3 bis}:

³ Գալանոս Կ., Միաբանութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, մասն Ա., Հռոմ 1690, 229—33. Պալճեան Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 26. Կոզեան նշ. գ., էջ 370:

^{3bis} Կոզեան, նշ. գ., էջ 370, Tournebize, op. cit., p. 164.

Իսկ երբ Գրիգոր Գ. Պահլավունի (1113—66) — որուն իննովկենարիս Բ. 1141ին ս. թիկնոցը շնորհած էր — 1145ին իր պատուիրակութիւնը առաքած էր Եւդինէոս Գ.ին, որով Յոյն եւ Հայ Եկեղեցիներու միջեւ ծագած ծիսական վիճարանութիւնները կ'իմացնէր, եւ անոնց նկատմամբ բարձրագոյն վճիռ կը հայցէր, Հռոմի հայրապետը բաւականացաւ յանձնարարել Հայոց կաթողիկոսին՝ միայն ս. պատարագի բաժակին մէջ ջուր խառնել եւ Քրիստոսի Ս. Մնունդը 25 դեկտեմբերին տօնել⁴, զի Հայոց Եկեղեցին այն ատեն՝ արեւելեան հին աւանդութեան մը համաձայն՝ կը տօնէր զայն 6 յունուարին⁵ :

Ս. Ներսէս Շնորհալին (1166—73) սակայն — թէպէտ Հռոմի Գահին հանդէպ մեծ յարգանք կը տածէր եւ իր ուղղափառ հաւատքին համար անուանի դարձաւ⁶ — համոզուած էր թէ այդպիսի ծիսական տարբե-

⁴ Ալիշան Ղ., Ս. Ներսէս Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ 1873, էջ 153. Հացունի Վ., Կարեւոր խնդիրներ՝ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութենէն՝ Վենետիկ 1927, էջ 496—97, Գալանոս, նշ. գ., էջ 234—36. Կոզեան, նշ. գ. էջ 407. Tournebize, op. cit., p. 167, 238.

⁵ Enciclopedia Cattolica, vol. VIII, 1668; Cappelletti J., S. Nersis Clajensis opera, vol. I, Venetiis 1833, p. 222 seq.

⁶ Կոզեան, նշ. գ. էջ 410, Հացունի, նշ. գ., էջ 499. Tournebize, op. cit., p. 239; Cappelletti, op. cit., p. 12; Gordillo M., Compendium theologiae orientalis, Romae 1939, p. 250, n. 3.

բութիւնները ուղղափառ հաւատքին փնտռէին հասցներ⁷։ Ուստի Յոյներուն ուղղուած իր նամակներէն մէկուն մէջ կը գրէր թէ «...ուղղափառ հաւատս եւ սուրբ վարս պահանջէ ի մէնջ Աստուած, եւ ոչ կամ խմորուն հացիւ, եւ կամ անխմոր՝ կատարել զաստուածային խորհուրդն. զնոյն ասասցուք եւ յաղաղս բաժակին, զի թէ ջրով սք կատարէ՝ եւ եթէ առանց ջրոյ, ոչ եւ ընդ միոյ ի սոցանէ՝ կամ փառս ընդունիցի յԱստուծոյ եւ կամ տանջանս. այլ՝ որք սուրբ սրտիւ եւ ուղիղ հոգւով մատուցանեն, փառաւորին ի նմանէ»⁸։

⁷ Պալճեան, նշ. գ. էջ 256։

⁸ Գիրք որ կոչի ընդհանրական, արարեալ Սբրապետսուրբ Հայրապետին մերոյ Տեառն Ներսէսի Շնորհաւոյ, Ս. Պետերբուրգ 1788, էջ 127, Cappelletti, op. cit., p. 221. Բայց այս սուրբ Հայրապետ՝ ռժառան լայնամիտ եւ ճշմարտապէս ընդհանրապէս սգիով՝ այնքան սիրեց ու փափաղեցաւ եկեղեցիներու միութիւնը, որ անձնապէս պատրաստ յայտնեց ինքզինքը միտ եկեղեցիներուն ծիսական եւ կարգապահական աւանդութեանց միակերպիլ — եթէ այս քայլը անհրաժեշտ երեւար Քրիստոսի եկեղեցւոյ միութեան հասնելու համար։ Սակայն նկատի ունենալով՝ հոգեբանօրէն անպատրաստ հայորդիներ այսպիսի քայլի մը, նոյն սուրբ Հայրապետը՝ իրեն յատուկ փափկանկատութեամբ Յոյներուն կը յիշեցնէր թէ «...չէ արժան ոչ մեզ եւ ոչ ձեզ՝ որ ցանկալոյ միութեան, պինդ կալ յամենայն իրաւունս ամենայն ճշդութեամբ, այլ անցանել զիւրք իրօք եւ շնորհել՝ ուր չիցէ վտանդ հաւատոց. զի այլակերպութիւն եկեղեցական սովորութեանց զմարդ ի քրիստոնէական կրօնից ոչ օտարացուցանէ» Պալճեան, նշ. գ., էջ 256։

Գրիգոր Դ. Տղայ (1173—93) Ս. Ներսէսի յաջորդը զրկեց 1184ին Ղուկիոս (Լուսիոս) Գ. պապին իր պատուիրակութիւնը եւ ուղղափառ հաւատքի դաւանութիւնը, խնդրելով միաժամանակ Հռոմէական Եկեղեցւոյ կարգաց նկարագրութիւնը: Նոյն քահանայապետը՝ 3 դեկտեմբեր 1184ին պատասխանեց անոր, զրկելով ի միջի այլոց «...եւ որովհետեւ հաւատքի դաւանութիւնը, զոր ունիք, բոլորովին ուղիղ է, ինչ որ թերի է (ձեր քով) եկեղեցական կարգապահութեան մէջ, զայն դուք ուղղեցէք...: Մինչ այն, անարատ հաւատքին մէջ զոր ունիք, ձեզ սիրով կ'ողջագուրենք...»⁹: Ղուկիոս քահանայապետը ուրեմն, զանազանելով հաւատքը՝ ծէսերէն ու կարգերէն, գովեց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հաւատքին անարատութիւնը ու նորէն յանձնարարեց ս. պատարագի բաժակին մէջ ջուր խառնել եւ Յիսուսի Քրիստոսի Ծնունդը 25 դեկտեմբերին տօնել:

Հայ-Հռոմէական յարաբերութեանց բարի դոյտովիճակը իր գաղաթնակէտին հառաւ Գրիգոր Զ. Ապիրատին (1194—1203) օրով, այսինքն՝ 6 յունուար 1198ին: Արդարեւ այն օրը՝ Կեղեւտինոս Գ. պապին պատուիրակը՝ կարդ. Կոնրադ Փօն Վիթթելսբախ, յետ ներկայացնելու Լեւոն իշխանին՝ Հռոմի հայրապետի կողմէն առաքուած արքայական

⁹ Tekeyan P., Controverses christologiques en Arméno-Cilicie, Roma 1939, p. 52—53, n. 1.

Թագը, կնքեց հաւատոյ եւ սիրոյ պաշտօնական միաբանութիւնը՝ Հռոմէական եւ Հայկական եկեղեցիներու միջեւ: Այդ առթիւ հայ նուիրապետութիւնը քահանայապետական պատուիրակին առաջարկին վրայ՝ ընդունեցաւ վերոյիշեալ ծիսական փոփոխութիւնները, խոստանալով անոնց կիրարկութիւնը Հայ եկեղեցւոյ մէջ¹⁰:

Հայ-հռոմէական յարաբերութեանց երկրորդ շրջանը (1198—1298)՝ հաստատ միութեան հաւատոյ եւ սիրոյ չրջան կարելի է բնորոշել: Արդարեւ, յետ կնքելու սոյն պաշտօնական միաբանութիւնը, վերոյիշեալ հայ կաթողիկոսն ու նուիրապետութիւնը՝ իննովկենտիս Գ. նոր քահանայապետին մաս-

¹⁰ Կողեան, նշ. գ., էջ 440. Tekeyan, op. cit., p. 69—70. վերոյիշեալ փոփոխութեանց նկատմամբ՝ մեծարգոյ Հանսենս գիտել կուտայ թէ «Inter reformationis capita Armenis ante coronationem regis Leonis imposita, non reperitur ritus aquam vino eucharistico admiscendi... Unde deducere licet eum tunc iam fuisse saltem ab Ecclesiae Armenae catholico et a plerisque episcopis admissum et usurpatum. Neque in mutuis Innocentii III, Gregorii IV et Leonis regis Armenorum epistulis... ista quaestio unquam tangitur» (Hanssens J. M., Institutiones liturgicae de ritibus orientalibus, t. II, Romae 1930, p. 257), բացայայտ է ուրեմն թէ Հայ եւ Հռոմէական եկեղեցիներու միջեւ կնքուեցաւ ո՛չ թէ «միութիւն ի հաւատս» — զի երկու եկեղեցիներուն հաւատքը, ինչպէս 1184ին վկայած էր Ղուկիոս Գ. հայրապետը, նոյն էր — այլ միաձեւութիւնը ծիսական եւ կարգապահական որոշ աւանդութեանց:

նաւոր նամակ մը գրեց, որուն մէջ զայն «Գլուխ յետ Քրիստոսի... Կաթողիկէ Հռոմէական Եկեղեցւոյ՝ որ է մայր ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի» կը դաւանէր¹¹։ Նոյն զգացումները կը տածէին Պետրոսեան Աթոռին հանդէպ Հայ Եկեղեցւոյ հետեւեալ կաթողիկոսները՝ Յովհաննէս Մեծաբարոյ (1203—20), Կոստանդին Բարձրբերդցի (1220—67), Յակոբ Գիտնական (1267—87), Կոստանդին Պրունագործ (1287—89), եւ Ստեփանոս Հռոմկլայեցի (1290—92)։ Տեղը չէ հոս անդրադառնալու իւրաքանչիւր հայրապետին գործունէութեան վրայ՝ փաստելու համար անկեղծ յարումը Հռոմի Աթոռին հանդէպ։ Կրնանք սակայն՝ վաւերացնել թէ ի ձեռին՝ հաստատել թէ այս չրջանիս Հայ Եկեղեցին եւ իր նուիրապետութիւնը յարատեւեց հաւատոյ եւ սիրոյ միութեան մէջ՝ հակառակ աննպաստ քաղաքական անցուղարձերուն, ինչպէս նաեւ իրաւարանական ու վարդապետական բնոյթ ունեցող ինչ ինչ թիւրիմացութեանց, զորս յարուցին քանի մը նախանձայոյզ լատին քարոզիչներ¹²։

¹¹ Tournebize, op. cit. 269 seq., Tekeyan, op. cit., p. 70.

¹² Պալճեան, նշ. գ. էջ 59. Korolevskij C., Chiesa Armena, art. in Enciclopedia Italiana Treccani, vol. IV, p. 424. Գալանոս, նշ. գ. էջ 375—76. Չամչեան Մ., Պատմութիւն Հայոց, Գ., էջ 226, 234, 286. Կողեան, նշ. գ. էջ 448, 451—56—58—62. Tournebize, op. cit., p. 286—87։ Տուրնբիզ կ'ըսէ թէ Յակոբ Բարձրբերդցի Կաթողիկոսը՝ իր վերջի

Հայ-հռոմէական յարաբերութեանց եր-
րորդ շրջանը *ընդհակառակն՝ կը զանա-
զանուի միւսներէն՝ երկու յիշատակելի
ցնցումներով. առաջինը տեղի ունեցաւ Գրի-
գոր Անաւարդեցի (1292—1307) եւ Կոստան-
դին Կեսարացի (1307—21) կաթողիկոսնե-
րուն օրով. իսկ երկրորդը՝ Յակոբ Ստեցի
(1327—41. 1355—59) եւ Մխիթար Գոնեցի
(1341—55) կաթողիկոսներուն ժամանակ :*

Դիտելի է որ Լեւոն Բ. (1270—89) եւ
Հեթում Բ. (1289—1305) թագաւորներուն
օրով արդէն, անհաւատներուն ասպատա-
կութեանց եւ գործած խառնակութեանց
պատճառաւ, Հայ Կղերին մէջ մուտք գոր-
ծած էին տակաւ առ տակաւ անկարգութիւն,
թուլութիւն եւ ինչ ինչ զեղծումներ (որպէս
օր. համար՝ առանց սրբազան զգեստներուն,
կամ անասլակ զինիով պատարագելը) որոնց
առաջքը առնելու համար կաթողիկոսը
եւ եպիսկոպոսները հնարաւորութիւն չու-
նէին ^{12 bis} : Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողի-

տաս տարիներուն ուղղափառ հաւատքէն շեղած էր.
Կոզեան սակայն Տարնրիցի կարծիքը, իբր անհիմն,
կը հերքէ (տես Հայոց եկեղեցին, էջ 456) :

^{12bis} այս եղելութիւնը այնքան աւելի հաւանա-
կան կ'երեւայ որ «...երբ Փոսանկը (լատինները)
խնդրեցին դոյս (ջուր խառնել պատարագի ո. բաժա-
կին մէջ) յինէն — կը խոտաւանի անկեղծօրէն նոյն
ինքն Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսը — եւ հակա-
ռակ կեցայ, զի գիտէի ստուգապէս որ չէր վնաս...»
(Պալանոս, նշ. դ. էջ 438). նոյն հայրապետը սակայն՝
սուսումնասիրելով ջրախառն զինիի հարցը՝ անգրա-
դարձաւ թէ ոչ միայն Ընդհանրական եկեղեցւոյ ժո-

կոսը սակայն, խաղաղութեան կարճ շրջանէ մը օգտուելով, սկսաւ եռանդով զանազան բարեկարգութեանց ծրագիր մը մշակել, որ պէտքի հայ եկեղեցին Հռոմի եկեղեցւոյ հետ միշտ աւելի միաձեւ ընթանար: Քրիստոսի եկեղեցւոյ միասնականութեան գեղեցիկ գաղափարէն հմայուած՝ ան չխորհեցաւ կամ չզիտցաւ պատշաճապէս զանազանել հաւատքի միասնականութիւն՝ ծէսերու եւ տւանդութիւններու միաձեւութենէն, կարծելով, պարզմտաբար, թէ զանազան (լատին, յոյն եւ հայ) ծէսերու յատկութիւնները դիւրաւ կարելի էր իրարու հետ հաշտեցնել¹³: Այդ նպատակով իսկ Գրիգոր Անուարդեցին հաւատքի, ծէսի եւ տւանդութեանց հայոց ծրագիր մը պատրաստեց, եւ 1307ին՝ Սոսյ մէջ գումարելիք Ժողովին՝ հայ նախարապետութիւնը հրաւիրեց: Մահը սակայն վրայ հասնելով՝ ծերունի հայրապետը չկրցաւ սոյն Ժողովին նախադաճել, որ այսուամենայնիւ՝ 19 մարտ 1307ին Սոսյ մէջ գումարուեցաւ:

Գովները ու հայրապետները պատուիրած էին պատարագի ս. բաժակին մէջ ջուր խառնել, այլ նաեւ Ս. Ներսէս Ծնորհալին եւ Ս. Ներսէս Լամբրոնացին աւանդած էին այս սովորութիւնը, իսկ Կոստանդին Բարձրբերդցի († 1268) եւ Յակոբ Գիւնճական († 1286) կաթողիկոսները զործադրած էին սոյն աւանդութիւնը (Գալանոս, նշ. 4., էջ 438—42, աեւ նաեւ մեր ծանօթութիւն 10):

¹³ Amaduni G., Gregorio Anavarzetz, art. Enciclopedia Cattolica, vol. VI, ed. 1982; Պալճեան, նշ. 4., էջ 62. Չամչեան, նշ. 4., 4. 284, 290, 304:

Ժողովականներուն ստուար մեծամասնութիւնը, ի յարգանս հանդուցեալ կաթողիկոսին, հաստատեց անոր ծրագիրը. ժողովականներուն փոքրամասնութիւն մը սակայն ուժգին բողոքեց օտարամուտ ծիսական նորութիւններուն դէմ¹⁴, եւ օգտագործելով ազգային զգացումը, Կիլիկիոյ մէջ խռովութեանց այնպիսի փոթորիկ մը հանեց որ ո'չ Օշին թագաւորը եւ ո'չ ալ նոր կաթողիկոսը՝ Կոստանդին Կեսարացին՝ կրցան զայն զսպել¹⁵: Այնուհետեւ Ատանային մէջ նոր ժողով մը գումարուեցաւ 1316ին, որ վերահաստատեց Սոյ ժողովին վճիռները. յարակից կանոնները սակայն՝ նոր խառնակութեան վախէն՝ միայն Սոյ եւ սահմանակից թեմերուն մէջ գործադրուեցան: Օշին այնուհետեւ, տեսնելով գործին անկարելիութիւնը, չուղեց եւ ոչ մէկը ստիպել, ու քիչ յետոյ հիւանդանալով՝ վախճանեցաւ¹⁶:

Այս դժուարին եւ վտանգաւոր սլարազաններուն մէջ, դեռատի թագաւորը՝ Լեւոն Դ. (1320—42), վախճանալով որ անհաւատները Կիլիկիա արշաւեն, Հռոմի հայրապետէն եւ Եւրոպայի քրիստոնեայ իշխաններէն օգնութիւն խնդրեց: Եղիսպտոսի Մամ-

¹⁴ Tournebize, op. cit., p. 309 seq. Չամչեան, նշ. գ., էջ 308, 309—11:

¹⁵ Pasdermadjian H., Histoire de l'Arménie, Paris 1964, p. 217. Կոզեան, նշ. գ., էջ 470—72, Չամչեան, նշ. գ. 311:

¹⁶ Tournebize, op. cit., p. 312 sq. Չամչեան, նշ. գ., էջ 312 seq.

լուքներուն՝ Մելիք Նասր Սուլթանն ալ իր կարգին՝ կասկածելով թէ Արեւմուտքէն նոր խաչակրութիւն մը իր վրայ յարձակի, 1322ին ապրիլին արշաւեց Կիլիկիա՝ հրով ու սրով աւերելով զայն։ Բարերախտաբար նոր կաթողիկոսը՝ Կոստանդին Լամբրոնացին (1321—26) յաջողեցաւ սիրաշահիլ Մելիք Նասր Սուլթանը եւ անոր հետ 15 տարուայ խաղաղութեան դաշինք մը կնքեց¹⁷։

Ահաւոր փոթորիկ մը ցնցած էր Կիլիկիոյ թաղաւորութեան հիմերը թէ՛ ներհակ եւ անխոհեմ ծիսական նախանձախնդրութեանց եւ թէ՛ Լեւոն թաղաւորին անզղոյշ քայլերուն պատճառաւ։ Դեռ սպիացած չէին Կիլիկիոյ բարոյական եւ նիւթական վէրքերը՝ երբ Յակոբ Սսեցի կաթողիկոսին օրով (1327—41) Մեծ Հայքին ու Կիլիկիոյ հողին վրայ հակառակութեանց, խռովութեանց եւ անկարգութեանց նոր շարք մը սկսաւ, իր ետեւէն թողլով բանավէճերու, ատելութեան եւ փոխադարձ ամբաստանութեանց շատ ցաւալի հետեւանքներ։ Հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին մէջ Ունիտոսներու կամ Միաբանող Եղբարց երեւումն ու գործունէութիւնն էր ասիկա։

Առարկայական եւ խաղաղ նկարագրութիւնը այս անցուդարձերուն կը պահանջէ մեզմէ որ՝ Միաբանող Եղբարց գործունէութեան եւ անոր հետեւանքներուն վրայ խօսելէ առաջ, պատմենք անոնց ծագումը եւ գործունէութեան սկիզբը։

¹⁷ Tournebize, op. cit., p. 232, 317.

ՄԻԱԲԱՆՈՂ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (1330—1360)

1. Միաբանող եղբայրց ծագումը :

Արդէն ժ.Գ. դարուն կէսերը կը զանենք Մեծ ու Փոքր Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ հոգին վրայ Փրանկիսկեանց եղբայրներուն կից՝ Դոմինիկեան կրօնաւորներ¹⁸ : Արդարեւ, Հեթում Ա. թագաւորը (1226—70) եւ եղիսարեթ թագուհին խնդրած էին որ իրենց տէրութեան մէջ Դոմինիկեան Կարգին վարչութիւնը մի քանի վանքեր հիմնէր : Թէպէտ նոյն կարգին ընդհանուր ժողովը, որ տեղի ունեցած էր 1266ին Տրեւիրի քաղաքին մէջ, հայ թագաւորին առաջարկը ընդունած էր եւ յետոյ զանազան դժուարութեանց պատճառաւ՝ յետաձգած էր իրագործումը, սակայն եւ այնպէս Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ կը զանենք առանձնական լատին քարոզիչներ ինչպէս՝ փրանկիսկեան Դուլիէմոս Ռուբրուկ (Ռուբրիկոս), դոմի-

¹⁸ Golubovich G., Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa, vol. I, Quaracchi (Firenze) 1906, p. 216; Loenertz R., La Société des Frères Pérégrinants, Roma 1937, p. 187.
Roma 1937, p. 187.

նիկեան Բերնարդոյ Կատալանոյ, փրանկիսկեան Զիովաննի Դա Պիան դել Կարպինէ¹⁹, զոմինիկեան Ժակ դ'Արլ-սիւր-տեշ եւ իր եղբայրակիցները՝ Ռիկոլդոյ դա Մոնտէ Կրոչէ²⁰ եւ Զիակոմոյ դի Կիւսի²¹ եւ ուրիշներ: Իսկ Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետը, յետ խնդրելու Օշին թագաւորէն որ Այասին մէջ բարեհաճէր տեղ մը շնորհել Դոմինիկեան կրօնաւորներուն, 1318ին կը զրկէր հոն Ստեփանոս Ռէմոն՝ զպրոց մը բանալու հայ պատանիներուն համար²²:

Մինչ այդ՝ 1300—1304ի ատենները կը հիմնուէր՝ այսպէս կոչուած «Եղբարց չրջեցելոց վասն Քրիստոսի ի մէջ անհաւատիցն Միաբանութիւնը»: Այս միաբանութիւնը ճիւղն էր Դոմինիկեան Եղբարց, որոնք ուխտած էին չրջիլ իբրեւ քարոզիչներ անհաւատներու երկիրներուն մէջ, եւ հետեւաբար՝ կախում չունէին ոեւէ զաւտողան մեծաւորէ, այլ՝ Դոմինիկեանց կարգի ընդ-

¹⁹ Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ 1893, էջ 383, 500. Wyngaert A., Sinica Franciscana, vol. I, Quaracchi (Firenze) 1929, p. 3 sq., 147; Enciclopedia Cattolica, vol. VI, col. 596, vol. X, col. 1429.

²⁰ Monneret De Villard U., Il libro della peregrinazione... di Frate Ricolto da Montecroce, Roma 1948, p. 27.

²¹ Loenertz, op. cit., p. 161, 187 sq.

²² Tournebize, op. cit., p. 316, 651; Golubovich, op. cit., vol. III, Quaracchi 1919, 404—45; Tautu A., Acta Ioannis XXII, Vaticani 1952, p. 26.

հանուր մեծաւորէն, որ փոխանորդի մը միջոցաւ զանոնք կը կառավարէր²³։ Շրջող եղբայրները առաջին տարիներուն՝ վանքեր հաստատեցին Պոլսոյ (Բերայ), Կաֆայի եւ Մարաղայի մէջ. յետոյ նոր կենդրոններ բացին Վրաստանի, Հնդկաստանի եւ Զինաստանի մէջ. Իսկ 1378ի ատենները նաեւ Լեհաստանի (Լվով), Մոլդավիոյ եւ Վալախիայի մէջ²⁴։ Արդէն 1 ապրիլ 1318ին, Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետը լատին ծէսի պատկանող արքեպիսկոպոսական աթոռ մը կը հիմնէր Պարսկաստանի՝ Սուլթանիէ հաղաքին մէջ, որուն առաջին դահակալը եղաւ Ֆրանկոյ դա Պերուջիայ։ Նոյն քահանայապետը, 1 մայիս 1318ին, կը հիմնէր ուրիշ վեց եպիսկոպոսական աթոռներ, որոնց մէջ նաեւ Մարաղայ. իսկ 1333—56 տարիներու ընթացքին աւելցան ուրիշ չորս աթոռներ, որոնց մէջ կը յիշենք Նախիջեւանը²⁵։

Մարաղայի առաջին լատին եպիսկոպոսը, Բարթոլոմէոյ դա Պոջջիոյ, կամ դա Բոլոնիայ, Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետէն ձեռնադրուելէ ետք, իր միաբանակից Պետրոս Արադոնացիի եւ Յովհաննէս դը Սվինֆորդի հետ անմիջապէս մեկնեցաւ Մարա-

²³ Loenertz, op. cit., p. 1 seq.

²⁴ Abraham W., Powstanie organizacyi Kościola łac. na Rusi, Lwów 1904, p. 236; Loenertz, op. cit., p. 1—27 sq.

²⁵ Loenertz, op. cit., p. 137—41; Golubovich, op. cit., vol. III, p. 197—207.

ղայ, ուր բացաւ փոքրիկ վանք մը եւ սկսաւ իր առաքելութիւնը²⁶ :

Այս Դոմինիկեան շրջող եղբայրները մօտենալով Նեստորականներուն, որոնք այն ատեն Մարաղային մէջ կրօնական կենդրոն մը ունէին եւ մանաւանդ բաղմաթիւ Հայերու, սկսան յորդորել զանոնք միանալու պաշտօնապէս Հռոմի Աթոռին, ինչպէս որ Հայ Նուիրապետութիւնը սահմանած էր զանազան ազգային ժողովներուն ընթացքին²⁷ : Հարկ է սակայն նշել հոս թէ Մեծ եւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ բաւական բաղմաթիւ էին վանքերն ու կրօնական հաստատութիւնները՝ ուր Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական աւանդութիւնները մասնաւոր զուրկութանքի առարկայ ըլլալով հանդերձ, հաւատքը չէր տարբերեր Ընդհանուր Եկեղեցւոյ հաւատքէն : Արդարեւ, ինչպէս նոյնինքն վերոյիշեալ Բարթողիմէոս եպիսկոպոսն ալ կը հաստատէր, բաղմաթիւ Հայեր իրենց առաջնորդներով եւ վարդապետներով, լաւ տրամադրուած էին Հռոմէական Եկեղեցւոյ հանդէպ, ու միայն կզգիացում, հեռաւորութիւն, կամ ինչ ինչ թիւրիմացութիւններ ուշացուցած էին իրենց պաշտօնական միաբանութիւնը Հռոմի հետ²⁸ : Կային նաեւ Ս. Թադէի արքեպիսկոպոս Չաքարիա Ծործորեցի, հռչակաւոր վարդապետը Յով-

²⁶ Գալանոս, նշ. գ. մաս Ա., էջ 508 sq., Չամչեան, նշ. գ., Գ., էջ 336 :

²⁷ Loenertz, op. cit., p. 141.

²⁸ Tournebize, op. cit., p. 308—9, 319.

Հաննէս Երզնկացի եւ ուրիշ եպիսկոպոսներ
ու վարդապետներ, զոր նոյնինքն Յովհան-
նէս ԻԲ. զոված էր ու շնորհաւորած իրենց
ուղղափառ հաւատքին համար²⁹ : Յիշենք
վերջապէս պատկառելի հայրապետներ ինչ-
պէս Վարդան եպիսկոպոս Անույ, Յովհաննէս
եպ. Մարանդունեանց, Յովհաննէս եպ. Տա-
րօնոյ, Մարկոս եպ. Կարուց, Յակոբ եպ.
Սարմատայ, Գրիգոր եպ. Մարաշոյ, Ներ-
սէս եպ. Կամախոյ, Աւետիք եպ. Նփրկեր-
տոյ, Վարդան եպ. Սասնոյ, Փիլիպպոս եպ.
Խորձենոյ, Ստեփաննոս եպ. Կողոնիոյ եւ ու-
րիշներ, որոնք ստորագրած էին Սոյ եւ
Ատանայի ժողովներուն վճիռները³⁰ :

Մինչ այդ՝ վերոյիշեալ Բարթողիմէոս
եպիսկոպոսին սրբութեան եւ գիտութեան
համբաւը հասած էր մինչեւ Գայլեձորի
ղպրոցը եւ Եսայի Նչեցին՝ մեծ վարդա-
պետը՝ 1328ին Մարաղայ զրկեց իր երբեմնի
աշակերտը Յովհաննէս Քոնեցին, եւ համա-
նուն վանքին առաջնորդը, որպէսզի այդ
«Շրջող Եղբարց» մասին տեղեկութիւն քա-
ղէր : Այս վերջինը՝ առինքնուած Բարթո-
ղիմէոսի բացառիկ անձնաւորութենէն եւ աս-
տուածարանական գիտութենէն, մեծա-

²⁹ Golubovich, op. cit., vol. III, p. 370;
Tautu, op. cit., p. 93, nr. 47, cfr. notam 38; Sukias
Somai P., Quadro della storia letteraria..., Ve-
nezia 1828, p. 115; Եւիշան Ղ., Հայագրատու, Վե-
նետիկ 1901, էջ 115, 119, 120 :

³⁰ Գալանոս, նշ. գ. էջ 518, Չամչեան, նշ. գ.
Գ., էջ 309, 314. Tournebize, op. cit., p. 319.

բանքի եւ համակրանքի զօղերով կապուեցաւ անոր հետ : Այնուհետեւ Քոնսեյին մնաց որոշ ժամանակ մը Մարաղային մէջ՝ սորվեցաւ լատին լեզուն եւ դասական աստուածաբանութիւնը եւ սորվեցուց միաժամանակ հայերէն լեզուն դոմինիկեան «Շրջող Եղբարց» : Դառնալով ապա 1330ին Բարթողիմէոս եպիսկոպոսին հետ Քոնիի վանքը, Յովհաննէս՝ շրջաբերական մը զրեց, հրաւիրելով իր նախկին դասընկերները եւ ուրիշ վարդապետներ բանակցական ժողովի մը՝ Հայ Եկեղեցւոյ ծէսի ու վարչապետութեան վրայ անդրադառնալու եւ Հայ ու Հռոմէական Եկեղեցիներու միջեւ միաբանութեան հարցը շօշափելու նպատակով³¹ : Հայ վարդապետներ ու վանքերու առաջնորդներ, որոնք մասնակցեցան սոյն բանակցական ժողովին, շուտով ընդգրկեցին պաշտօնական միաբանութիւնը Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ. իսկ Քոնիի վանքը այնուհետեւ միութենական շարժումին կենդրոնը դարձաւ :

Քրիստոսի սուրբ Եկեղեցւոյ միասնականութեան վեհ եւ գեղեցիկ գաղափարէն հմայուած՝ վերոյիշեալ վարդապետները ու կրօնաւորները որոշեցին՝ ճշմարիտ ուղղափառութեան, ինչպէս նաեւ Հայ ու Հռոմէա-

³¹ V. d. Oudenrijn M. A., Uniteurs et Dominicains d'Arménie, art. in Oriens Christianus 1956 (vol. 40), p. 94 sq; Ոսկեան Գ., Համառօտ ակնարկ մը քարոզող եւ միաբանող Եղբարց պատմութեան Հայաստանի մէջ, Բաղձալէպ 1922, էջ 19, 49 :

կան Եկեղեցիներուն միջեւ միաբանութեան առաքեալները հանդիսանալ Հայ ազգին մէջ : Այդ նպատակով անոնք 1330ին վերջերը՝ Բարթողիմէոս եպիսկոպոսին արթուն եւ սիրալիր տեսչութեան ներքեւ «Կարգ Միաբանողաց» կամ լաւ եւս «Կարգ Միաբանողաց Եղբարց Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին» կազմեցին, փոխ առնելով կանոնները Ս. Օգոստինոսի եւ Ս. Դոմինիկոսի կարգերէն : Այս նոր կրօնաւորական կարգը, ըստ Չամչեանի, հաստատուեցաւ Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետէն 1334ին, իսկ ըստ Հ. Վ. Դ. Աուդէնրայնի (Van den Oudenrijn) 1331ին : Այսպէսով Քոնիի վանքը, կոչուած «Աստուածածնայ վերին վանքը», օրօրոց եւ յետոյ Միաբանող Եղբարց դործունէութեան կենդրոնը հանդիսացաւ : Ասոնք այնուհետեւ տարածուեցան Հայաստանի, Պարսկաստանի, Վրաստանի, Կիլիկիոյ ու Խրիմի գաւառները, եւ 30 տարի վերջ արդէն 50 վանք եւ 500 միաբան կամ կրօնաւոր կը հաշուէին³² :

Միաբանող Եղբարց կարգը հետեւաբար, զէթ իր արշալոյսին, պէտք չէ չփոթել Դոմինիկեան «Շրջող Եղբարց» հետ, զի անոնց հիմնադիրը եւ առաջին մեծաւորը Յովհաննէս Քոնեցին եղաւ³³ : Բայց Միաբանող Եղ-

³² V. d. Oudenrijn, art. cit., p. 95; նոյն, Գիտելիքները Միաբանող Եղբարց եւ իրենց դործունէութեան վրայ, Աւետիք 1948, էջ 60. Գալանոս նշ. գ., էջ 510. Չամչեան, նշ. գ., Գ. 327, Loenertz, op. cit. p. 141 sq.

³³ Loenertz, op. cit., p. 145.

բայրներուն կարգը հիմնուեցաւ եւ աճեցաւ նախ՝ սրբակեաց Բարթողիմէոս եպիսկոպոսին († 1333) արթուն եւ խոհական տեսչութեան շնորհիւ եւ ապա Թիֆլիսի դոմինիկեան եպիսկոպոսին՝ Զիովաննի դա Ֆրենցէ'ի առաջնորդութեան ներքեւ³⁴։ Դոմինիկեան քարոզիչները, ուրեմն, Միաբանող եղբարց կարգին առաջին կաղապարողներ եղան, մանաւանդ թէ, ըստ Յովհաննէս Քոնեցիի սահմանադրութեան, «իրբեւ հայրեր, հեղինակներ եւ մեր դաստիարակները թող համարուին...»³⁵։

Յովհաննէս Քոնեցիի մահէն վերջը († 1348), Իննովկենտիոս Զ. քահանայապետը, 1356ին, ենթարկեց Միաբանող եղբարց կարգը Դոմինիկեան ընդհանուր մեծաւորին իշխանութեան. 1583ին՝ Միաբանող եղբարք ծանօթ են նաեւ իրբեւ հայ Դոմինիկեաններ. անոնց ճիւղը վերջնականապէս կը մարի 1800ի առեկները³⁶։

³⁴ ibidem, p. 145.

³⁵ Գալանոս, նշ. դ., մաս Ա, էջ 522։

³⁶ Նոյն տեղ, էջ 523. Loenertz, op. cit., p. 146, 187—98; Idem, Evêques dominicains des deux Arménies, Archiv. FF. Praed., 1940, p. 258 sq; Ալիշան Ղ., Սխական, Վենետիկ 1893, էջ 382—408. Սրապեան Ս., Հայերը եւ Ռանթորները, Հանդէս Ամսօրեայ 1909, էջ 321—27. V. d. Oudenrijn M. A., Bishops and archbishops of Naxivan, Archiv. FF. Praed., 1936, p. 161 sq; Idem, Uniteurs et Dominicains d'Arménie, Paris 1949; Սարուխան Ա., Պատմութիւն Կաթողիկէ Հայոց Կովկասի, եւ Ռուսիոյ մէջ, Աւետիք 1945, էջ 71։

2. Միաբանող եղբայրք գործունեությունը :

Քրիստոսի Եկեղեցւոյն միասնականութեան վսեմ գաղափարը եւ, մասնաւորապէս, Հայկական ու Հռոմէական Եկեղեցիներուն միջեւ կատարեալ միութեան տենչը՝ զոր Յովհաննէս Քոնսեցին մասամբ մը ժառանգած էր նաեւ Եսայի Նչեցի մեծ վարդապետէն — երբ սա Գալիէձորին մէջ կը պատմէր իր աշակերտներուն Սոյ եւ Ատանայի ժողովներուն ցաւալի անցուղարձերը — այլեւս զինքը հանդիսաւ չթողուցին³⁷ . մանաւանդ թէ սոյն տենչը, կամ լաւ եւս հոգեւոր եռանդը գիտցաւ փոխանցել իր եղբայրակիցներուն : Այնուհետեւ՝ այս վեհ նպատակին համար բոլոր Միաբանող եղբայրները ուխտեցին Հայ աղօթին եւ Եկեղեցւոյն տրամադրել իրենց գիտութիւնը եւ լաւագոյն ուժերը : Արդարեւ՝ իրենք ալ կրնային հաստատել ինչ որ տարիներ առաջ ըսած էր սրբակեաց Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսը, թէ Հայ ժողովուրդը ոչ միայն Հռոմի Աթոռին հակառակ չէր, այլ ծարաւի էր ճշմարտութեան : Անդին՝ հայ եպիսկոպոսները ու վարդապետները լուրջ ջանքեր կը թափէին Ս. Եկեղեցւոյ միասնականութեան հասնելու հա-

³⁷ Գալանոս, նշ. գ. մաս Ա., էջ 518, Նչեցին սակայն բողոքած էր Սոյ եւ Ատանայի ծիսական ճեղքոթիւններուն՝ դէմ, cfr. V. d. Oudenrijn M. A., *Linguae haecanae scriptores, Ordinis Praedicatorum, FF. Unitorum et FF. Armenorum Ordinis S. Basilii* . . . Bernae 1960, p. 22.

մար³⁸ : Ուստի Միաբանող եղբայրները՝
իրր միջոց իրենց առաքելութեան, ընտրե-
ցին ուսումը եւ քարոզութիւնը Հայ ազգի
հոգեւոր վերելքը եւ մշակոյթը զարգացնելու
համար : Արդարեւ՝ անոնք 1334ին արդէն,
Դոմինիկեան «Շրջող եղբարց» աջակցու-
թեամբ՝ հայերէնի թարգմանած էին մի քանի
գլուխ գործոցներ, որոնցմով Արեւմտեան
Եւրոպան իրաւամբ կը պարծէր : Կը յիշատա-
կենք հոս Ս. Թովմաս Ակուինացիի Գիրք
ընդդէմ Հեթանոսաց (Summa contra Gen-
tiles), Յաղագս բնութեանց եւ անձնաւորու-
թեան Քրիստոսի (De persona et duabus
naturis Christi), եւ Յաղագս խորհրդոց
եկեղեցւոյ եւ առաքինութեանց հոգւոյ (De
sacramentis et De virtutibus animae —
Summa Theol. I, 2 ae, qq. 49—67) . Ս. Ալ-
բերդոս Մեծի Աստուածաբանութիւնը, Բար-
թուղիմէոս Եպիսկոպոսի քարոզքի բնի եւ
Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան³⁹ : Ասոնց
յաջորդեցին Պետրոս Արագոնացւոյ համբա-
ւաւոր Գիրք առաքինութեանց եւ մոլու-

³⁸ Tautu A., Acta Ioannis XXII, Vaticani 1952, p. 16, 93, 99, 102, 105, 108.

³⁹ Ալիշան Ղ., Սրտեան, էջ 384—85; V. d. Oudearijn, Uniteurs et Dominicains d'Arménie, Oriens Christianus 1958 (42), p. 110—24; նոյն, Գրականութիւնը... Աւետիք 1948, էջ 42; Idem, Linguae haicanae scriptores..., p. 173 seq.; Idem, Der Traktat... von den Tugenden der Seele, ein armenisches Exzerpt aus der Primae Secundae der Summa Theologica des hl. Thomas von Aquin, Freiburg (Schweiz) 1942.

քեանց (De virtutibus et vitiis) — զոր օգտագործեց յետոյ՝ Միաբանող Եղբարց գլխաւոր հակառակորդը՝ Գրիգոր Տաթեւացին — ինչպէս նաեւ նոյն Արագոնացւոյ Գիրք Դատաստանաց, Յաղագս Եօքն մեղաց եւ Գիրք դժոխոց։ Յիշենք, վերջապէս, կարեւոր երկասիրութիւններն ու թարգմանութիւնները, զ. օր. Գիրք յաղագս Հոգւոց, Գիրք յաղագս Հրեշտակաց, Վերլուծութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի⁴⁰, Դոմինիկեանց սահմանադրութիւնները, ժամագիրքը ու պատարագամատոյցը, ինչպէս նաեւ G. Porretanusի, J. de Voragineի եւ H. Ribelinի գործերը, որոնք այսօր կորսուած են⁴¹։

Վերոյիշեալ գործերու այս անկատար ցանկէն կարելի է եղբակացնել թէ Միաբանող Եղբարց արժանիքը մեծ պէտք է համարուի մշակութային եւ գիտական մարդէն ներս, եւ թէ անոնք գլխաւոր գործիչներ ու ռազմիրաներ եղան արեւմտեան գիտութեանց եւ մտաւորական յառաջադիմութեանց Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ։ Ուստի՝ Յակոբ Ստեցի Կաթողիկոսը, զոր Յովհաննէս Քըոնեցին այն ատեն «Հոռմայ Ս. Եկեղեցւոյ ամենահնազանդ որդին» կ'որակէր, յետ ուրախութեամբ ողջունելու Միաբանող Եղ-

⁴⁰ Զարբանալեան Գ., Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Վենետիկ, 1905, Բ., էջ 165։

⁴¹ Ոսկեան Գ., Համառօտ ակնարկ մը... Բազմավէպ 1922, էջ 49, 138, 229, 1923, էջ 36—39։

բարց մշակութային գործունէութեան բարիքը, 1332ի սկիզբները այսպէս կը գրէր անոնց հասցէին «Հասկացաք, եթէ ոմանք յաշակերտացն մեծ վարդապետին Եսայեայ՝ ի գիտնոցն եւ ի կատարելոցն եւ ի պարկեշտիցն եւ ի մաքրիցն... ընթացան առ մայրն ամենայն գիտութեանցն, որ անխառն եւ յստակ ունի զվարդապետութիւն, ի համատարած ծովէն Հռովմայ...»⁴²։ Մխիթար Ապարանեցի, որ կը մէջբերէ սոյն տողերը, կ'աւելցնէ թէ «...յետ այսպիսի զովասանական բանից (Յակոբ Կաթողիկոս) յորդորէ զամենեսեան ի նոյնն, եւ լինել օգնական հոգեւոր եւ մարմնաւոր պիտոյիւք. եւ հրամանակատար լսողացն՝ հաստատէ օրհնութիւնս եւ փառս. եւ հակառակացն անէծս եւ վիշտս, որպէս յայտ է ի նամակաց նորա»⁴³։

Նաեւ բազմաթիւ վարդապետներ ու վանքերու մեծաւորներ, ինչպէս Սարգիս Ապրակունեցի, Յովհաննէս Որոտնեցի (յետոյ Գրիգոր Տաթեւացւոյ ուսուցիչ), Մաղաքիա Ղրիմեցի եւ ուրիշներ համակրանքով կը վերաբերէին Միաբանող Եղբարց հետ, ասոնց գիտութիւնը ու հոգեւոր կազմը մե-

⁴² Ալիշան, Սիոսկան, էջ 384; V. d. Oudenrijn M. A., La predication chez les Frères Uniteurs, Pazmaveb 1951, p. 113, Աւետիք 1952, էջ 59, 165, 206. Idem, Uniteurs et Dominicains d'Arménie, Oriens Christ. 1959 (43), p. 113.

⁴³ Ալիշան, Նշուած տեղ։

ծապէս կը գնահատէին եւ երկասիրութիւնները սիրով կը կարգային⁴⁴ :

Միաբանող Եղբարց զործունէութիւնը սկսուած լաւագոյն յոյսերով, չարտադրեց դժբախտաբար ակնկալած պտուղները, զի սոյն միաբանութեան ամէնէն կարկառուն անդամները — կ'ըսէ Տուրնըրիզ — չզիտցան միացնել իրենց եռանդին ու գիտութեան համահաւասար չըջահայեցութիւն մը եւ խոհականութիւն⁴⁵ : Յիրաւի, սկզբնական յաջո-

⁴⁴ Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Գ. էջ 445—51 :

⁴⁵ Tournebize, Histoire..., p. 327; Քոնայի զպրոցին առաջին սերունդը, ինչպէս տեսանք, կը պարապէր գլխաւորաբար ուսումով, գրոց թարգմանութեամբ եւ դասական աստուածաբանութեան ուսուցումով: Առաջին ուսուցիչները — կ'ըսէ V. d. Oudenrijn մեծաւ մասամբ այն քաջածանօթ վարդապետներն էին, որոնք Գալլեձորոյ զպրոցին մէջ ստացած էին իրենց կրթութիւնը: Առաջին սերունդը սակայն չուսով ցրուեցաւ կամ ոչնչացաւ մեծ ժանտախտին պատճառաւ. իսկ Քոնայի նոր վարդապետներն ու քարոյրիչները իրենց առաքելութեան ու զործունէութեան կերպը փոխեցին: «Dans leur zèle mal éclairé, ils ne firent pas attention à certains signes, qui auraient dû les engager à la modération et à la prudence... Grâce à la formation sérieuse de leurs prédicateurs, la propagande des Frères Uniteurs eut des succès éclatants au debut. Des ecclésiastiques de marque, des prédicateurs bien connus, des Vartabeds accompagnés de leurs disciples, des communautés entières demandaient à être admis dans la congrégation. Bientôt — trop tôt! ils se mirent à étendre le mouvement par le ministère de la prédication. Mais

դուժեան թեւերուն վրայ սաւառնած ու կաթողիկէ եկեղեցւոյ միութեան զօրեղ կանոններով դաստիարակուած, Յովհաննէս Քոնեցին եւ իր ընկերները չկրցան կամ չուզեցին հասկնալ թէ՛ ուր որ անհրաժեշտ միութիւն ի հաւատս դոյութիւն ունի՝ միաձեւութիւնը ծէսերու եւ աւանդութեանց ոչ անհրաժեշտ է Քրիստոսի ընդհանրական, այսինքն՝ կաթողիկէ եկեղեցւոյ անդամակցելու համար, եւ ոչ ալ զիւրաւ իրադործուելիք էր հայ ազգին մէջ, որ ունէր իր սեպհական լեզուն, իր հնամենի աւանդութիւնները եւ հնազոյն ծէսերէն մէկը⁴⁶։ Պատմական փորձառու-

pour les supérieurs la tâche d'assimiler tous ces éléments nouveaux devait être extrêmement difficile. Parmi ces nouveaux il devait y en avoir qui manquaient de cette sérieuse formation théologique qui avait fait la force de la première génération... Bientôt une espèce de fanatisme latinisant commença à se manifester. Il y eut des prédicateurs et des Vartabeds de la congrégation qui ne pouvaient s'empêcher de parler dans des termes mordants et méprisants de ceux de leurs anciens amis qui ne pouvaient encore se décider à franchir le pas et à embrasser l'Union. Il y en eut qui n'étaient que trop disposés à traiter en schismatiques, voir même en hérétiques, tout ceux qui n'avaient pas de goût aux rites de l'église romaine ou aux dispositions compliquées du droit des décrétales...» (V. d. Oudenrijn, *Uniteurs et Dominicains d'Arménie*, Oriens Christ. 1961 (45), p. 95—96).

⁴⁶ Tournebize, *Histoire...*, p. 337.

թիւնն իսկ, զոր հայ ազգն ու Եկեղեցին այս խնդրիս շուրջ ունեցած էր Գրիգոր Անաւարդեցիի եւ իր յաջորդներուն օրով, բացայայտօրէն մեր ըսածը կը հաստատէր:

Այսուհանդերձ՝ Միաբանող Եղբայրները հետապնդելով Հայ եւ Հռոմէական Եկեղեցիներու միջեւ ծէսի ու կարգաց միաձեւութիւնը եւ չափազանցելով միաժամանակ ասոնց տարբերութեան տարողութիւնը կը կարծէին թէ լատին ծէսը՝ միութեան ընտիր օղակ մը պիտի հանդիսանար երկու Եկեղեցիներու միջեւ: Միաբանող Եղբայրներն այնուհետեւ՝ Կաթողիկէ վարդապետութենէն չլիզելու դադափարականով տողորուած, որոշեցին արմատական «բարեփոխութիւն» մը մտցնել Հայ Եկեղեցւոյ մէջ փոխելով հայ ծէսն եւ աւանդութիւնները, որոնք ըստ իրենց կարծիքին, հերետիկոսութեան սերմեր կը բուսնոյնէին եւ որդեգրել լատին ծէսը եւ աւանդութիւնները՝ առ այդ ձեռնարկեցին հայերէնի թարգմանել զանոնք⁴⁷:

Ճիշդ ասկից ծագեցան աւանդապահ վարդապետներուն եւ վանականներուն առաջին կասկածները եւ հակակրանքները Միաբանող Եղբարց հանդէպ: Հրաւէրը, զոր ասոնք ուղղած էին անոնց, Հայ եւ Հռոմէական Եկեղեցիներուն Միաբանութեան զործակցելու համար, նախ՝ կասկածոտ վերա-

⁴⁷ ibidem, p. 331; Զամչեան, նշ. գ. հատ. Գ., էջ 327; V. d. Oudenrijn M. A., Գիտելիքները..., Աւետիք 1948, էջ 60:

սլահութեան մը եւ յետոյ բացայայտ մեր-
ժումի հանդիպեցաւ: Առաջին անյաջողու-
թիւն էր սա, եւ միաժամանակ պերճախօս
ազդարարութիւն մը՝ Միաբանող Եղբարց
սխալ ուղղութեամբ սկսուած զործունէու-
թեան. բայց անոնք շարունակեցին ընթանալ
նոյն ուղղութեամբ:

Վերոյիշեալ դժբախտ «բարեփոխու-
թեան» միջոցաւ, Միաբանող Եղբայրները
յուսացին տարածել կաթողիկէ վարդա-
պետութիւնը նաեւ պարզ ժողովրդին մէջ.
անոնցմէ ամէնէն եռանդունները սկսան քա-
րողել եկեղեցիներու եւ նոյն իսկ հրապա-
րակներու մէջ, յորդորելով ամէնքն իրենց
հետեւելու, այսինքն՝ լատին ծէսը ընդգըր-
կելու ի նշան ճշմարիտ ուղղափառութեան
եւ Հռոմի հետ անխզելի միութեան: Այս-
պէսով՝ ժողովրդին մէջ, որ բոլորովին ան-
պատրաստ էր նման խնդիրներ իւրացնելու,
սկսան փնասակար վիճաբանութիւններ՝
աւանդութեանց, ծէսի, հաւատքի եւ մաս-
նաւորապէս Քրիստոսի մարդեղութեան վե-
րաբերեալ «բնութիւն» եւ «անձ» բառերուն
շուրջ⁴⁸: Այս փափուկ եւ վտանգաւոր պա-
րազաներուն մէջ Նսայի Նչեցին իր հեղինա-
կաւոր ձայնը բարձրացուց ու յորդորեց
Յովհաննէս Քոնսեցին եւ իր ընկերները որ
չվրդովեն անպատեհ փոփոխութիւններով եւ
նորոյթներով ժողովրդին խիղճը, «...զի
մենք — կը յայտարարէր ան — անշուշտ

⁴⁸ Tournebize, op. cit. p. 331.

դաւանիմք ի սկզբանց եւ այսր՝ եթէ մի Քրիստոսն՝ ճշմարիտ Աստուած է եւ մարդ, զաստուածային եւ զմարդկային ունելով բնութիւնս միաւորեալ անշփոթ. եւ եթէ այսպէս է, պարտ է ձեզ զգաստութեամբ վարիլ...⁴⁹ : Բայց Միաբանող Եղբայրները, ըստ վկայութեան Մխիթար Կաթողիկոսին (1341—55) եւ Սոյ ժողովի (1344—45) հայրապետներուն, աւելի անխորհուրդ եռանդէն տարուած ըլլալով՝ քան շրջահայեաց խոհականութենէն, չարունակեցին ա՛յն աստիճանի վտանգել

⁴⁹ Չամչեան, նշ. դ. հատ. Գ., էջ 327. Ալիշան, Սրտական, էջ 384. Կոզեան, Հայոց եկեղեցին, էջ 483. Նշեցին, թէպէտ կը յորդորէր իր աշակերանները խուսափիլ կրօնական եւ ծիսական վիճարանութիւններէ Միաբանող Եղբայր հեռ, սակայն եւ այնպէս՝ ջրախառն գինիով մատուցուած պատարագը՝ վաւեր կը նկատէր. ան սոյն կէտին շուրջ՝ Ս. Ներսէս Շնորհալիի զաղափարակից էր (տես մեր Ներածութիւնը) : Նշեցին կը դաւանէր նաեւ Յիսուս Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած եւ ճշմարիտ մարդ, առանց փոփոխութեան եւ այլայլութեան երկու բնութեանց : Բայց կը յայտարարէր միաթամանակ հեռելի ճշմարիտ վարդապետներուն՝ երբ կը հաստատէր թէ՛ Յիսուսի Քրիստոսի մէջ մէկ բնութիւն գոյութիւն ունի : Սուրբ Հայրերը մէկ բնութիւն բոլին «վասն անճատելի միաւորութեան բանին Աստուծոյ բնոյ մարմնոյ. այսինքն՝ մի անձնաւորութիւն, մի սրղի, մի Տէր Յիսուս Քրիստոս», ինչպէս գրած էր Մեծն Կիւրեղ Աղեքսանդրացին : Նշեցին սակայն կը խուսափէր լատիններուն հեռ վիճարանելէ որովհետեւ զիրենք նուաւորական կը կարծէր եւ հայ ծիսական աւանդութեանց չափազանց կառչած էր (V. d. Oudenrijn, Uniteurs et Dominicains d'Arménie, Oriens Christianus 1956 (40), p. 105—107).

իրենց առաքելութիւնը, որ հայ եպիսկոպոսներէ ու քահանաներէ մատակարարուած Ս. Խորհուրդներ իսկ տարակուսական կը յայտարարէին, եւ հետեւաբար՝ թէական բանաձեւով կրկին կը մկրտէին աշխարհականները ու կրկին կը ձեռնադրէին քահանաները որոնք իրենց կողմը անցած էին⁵⁰։ Աւանդապաշտ Հայերուն բողոքը, հակաճառութիւնները եւ աղաղակները հետզհետէ սաստկեցան⁵¹։ Գրիգոր Տաթևացիի (1340—1410) եւ իր աշակերտներուն բռնածայրայեղ դիրքին պատճառաւ՝ սոյն հակաճառութիւնները շարունակուեցան դժբախտաբար նաեւ 1370էն անդին։ Հայ աւանդութիւններուն առաւելութիւնը ու զեղեցկութիւնը միայն եւ ոչ թէ թերութիւնները տեսնելով, վերոյիշեալ աւանդապաշտները՝ Միաբանող Եղբարց փոփոխութիւններուն մէջ տեսակ մը դաւադրութիւն կը կարծէին տեսնել Հայ ազգին եւ Եկեղեցւոյն դէմ․ եւ անոր համար կը հռչակէին շարունակ՝ «Ով

⁵⁰ Martène E. - Durand, M., Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio, f. VI, Parisus 1733, col. 301, 412; Petit, DTC, I, 1904; Զամչեան, նշ. դ. հատ. Գ, էջ 330—46։

⁵¹ Միաբանող Եղբարց զլիաւոր հակառակորդներն էին Մխիթար Սասունցի, Մաղաթիա Ղրիմեցի, Յովհաննէս Որոտնեցի եւ Գրիգոր Տաթևացի, տես Զամչեան, նշ. դ., էջ 445—48, V. d. Oudenrijn, Uniteurs..., Oriens Christ., 1961 (45) p. 102—106 seq.

որ Հռոմէական Եկեղեցւոյ կը միանայ, ան իր ազգն ու Եկեղեցին կ'ուրանայ»⁵² :

Սակայն պատմական ճշմարտութեան սիրոյն համար դիտել կու տանք թէ՛ Միաբանող Եղբայրները՝ կրկին մկրտելով եւ ձեռնադրելով իրենց հետեւորդները, ուրիշ բան չըրին եթէ ոչ՝ ի դործ դնել ինչ որ իրենց դաստիարակներէն, այսինքն՝ Դոմինիկեան Շրջող Եղբայրներէն սորված էին : Ասոնք, արդարեւ, 1333ին արդէն՝ նոյն խընդիրը յուզելով, խնդրեցին եւ ստացան Յովհաննէս ԻԲ. Քահանայապետէն յարակից արտօնութիւնները : «Ձեր կողմէն եղած առաջարկը, որ մեզ եւ մեր Եղբարց առջեւ դրուեցաւ — կը պատասխանէր անոնց նոյն հայրապետը — կ'իմացնէ թէ յաճախ տարակոյս կ'ելլէ այնտեղուան շատ մը անձերուն նկատմամբ, որոնք կը պատարագեն եւ իբր քահանայ կը համարուին — արդեօք ըստ Եկեղեցւոյ ձեւի՞ն մկրտուած են եւ եկեղեցական աստիճանները ուղի՞ղ կերպով ստացած են թէ ոչ...»⁵³ : Յայտնի է ուրեմն թէ՛ Դոմինիկեան Շրջող Եղբայրները եւ Միաբանող Եղբայրները չգիտցան դործադրել ինչ որ տեսականապէս ուրիշներուն ձեռնհասութեամբ կը սորվեցնէին : Հ. Վ. Դ. Առուդեն-

⁵² Tournebize, op. cit., p. 331, Ոսկեան Հ. Գ., Համառոտ ակնարկ մը..., Բազմավէպ 1922, էջ 262—63. Սարուխան Ա., Պատմութիւն Կաթողիկէ Հայոց... Աւետիք 1945, էջ 71—77 :

⁵³ Tautu A., Acta Ioannis XXII, Vaticani 1952, p. 259 seq.

բայնի (V. d. Oudenrijn) Զանգերը՝ արդարացնելու համար Միաբանող Եղբայրներուն ըրածը, այսինքն՝ ս. խորհուրդներուն ընդ պայմանաւ կրկնումը, մեղի աւելորդ կ'երեւան⁵⁴։ Ասկէ զատ, Միաբանող Եղբայրները եւ իրենց զատախարակները — ինչ որ հայ ծէսի խափանումի կը հայէր — կ'երեւայ թէ լիովին չէին ըմբռնած Քրիստոսի Եկեղեցւոյ միասնականութեան եւ ընդհանրականութեան իսկական գաղափարը, որ՝ ի հարկէ չի մերժեր զանազան ծէսերը եւ յարգելի աւանդութիւնները իւրաքանչիւր Եկեղեցւոյ, այլ ընդհակառակը՝ կ'ազնուացնէ զանոնք՝ նոյն հաւատքի միասնականութեան մէջ, որ է նշանակ իր ընդհանրականութեան. եւ ճիշդ ասոր համար է որ Քրիստոսի Եկեղեցին՝ մէկ եւ ընդհանրական կը կոչուի եւ է, այսինքն Կաթողիկէ։ Վերոյիշեալ Մեծարդոյ հեղինակը, այս կէտին մէջ եւս կը Զանայ արդարացնել Միաբանող Եղբայրները՝ վերահանելով թէ անոնք «գաղափարականի» մարդիկ էին, որուն համար զոհեցին ամէն ինչ. բայց ժամանակակից Հայերը զանոնք ոչ միայն չըմբռնեցին, այլ եւ հալածեցին, եւ այսօր իսկ հայ պատմագէտները անոնց գործունէութիւնն անարդարօրէն կը քննադատեն⁵⁵։

⁵⁴ Տես Աւետիք 1948, էջ 61. տես նաեւ մեր յաջորդ ծանօթութիւնը։

⁵⁵ Նոյն տեղ. յետոյ սակայն՝ նոյն մեծարդոյ հեղինակը որոշ չափով փոխեց իր տեսանկիւնը Միաբա-

Մերժելով նախ եւ առաջ բացարձակ

նազ Եղբարց նկատմամբ (տես մեր 45 ծանոթութիւնը) : Իսկ սուրբ Խորհրդոց կրկնումի նկատմամբ ան կ'ըսէ . մաղղաղջ «... Et puis il avait l'attitude des Uniteurs dans la question éminemment pratique de la valeur des sacraments reçus dans l'église arm. dissidente. On disait que les Uniteurs, comme les missionnaires dominicains, rebaptisaient les Arméniens adhérents à l'union et qu'ils les réordonnaient quand il s'agissait de personnes dans les ordres. On administrait ces baptêmes et ces ordinations en secret, mais à la longue la chose ne pouvait rester cachée. La pratique des Uniteurs causa beaucoup de scandale parmi les Arméniens non unis et ce ne fut pas la dernière d'entre les causes qui finirent par provoquer une réaction très vive contre l'union en général et contre la congrégation des Uniteurs en particulier. Un homme, comme par exemple le Vartabed Sargis Abrakunetzi, était certainement bien disposé pour le mouvement de l'union. A un moment donné il était tout près de s'y rallier avec un nombre considérable de ses disciples. Il n'avait plus aucune objection contre le concile de Chalcédoine, ni contre la primauté du pape, ni contre les formules dogmatiques des Latins en matière de christologie. Il aurait même fait des concessions sur le point si épineux de la liturgie. Mais quand il s'aperçut de l'intention des Uniteurs de le rébaptiser et de lui conférer de nouveau les saints ordres, il n'hésita pas un moment à interrompre les pourparlers. Il ne s'était pas imaginé qu'on allait le traiter comme un converti de l'Islam ou du paganisme. Il se retira brusquement et finit par devenir un des précurseurs de l'école de Tatew»

կերպով՝ թէ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն միասնականութեան զաղափարականը կը պահանջէր իրենցմէ այսպիսի մեծ զոհողութիւն մը, դիտել կու տանք թէ Միարանող Եղբայրները ծանր մեղանշեցին Հայ Ժողովրդին, եպիսկոպոսներուն ու քահանաներուն դէմ, պահանջելով անոնցմէ եւս նման զոհողութիւն մը — զի Քրիստոսի միասնական եւ ընդհանրական, այսինքն Կաթողիկէ Եկեղեցին, ինչպէս ըսուեցաւ, չի մերժեր զանազան Եկեղեցիներու ծէսերը եւ պատկառելի աւանդութիւնները, այլ կ'ազնուացնէ զանոնք նոյն հաւատքի միասնականութեան մէջ։ Միխիթար Սեբաստացին՝ մեծ ազդասէր, բայց նաեւ Քրիստոսի ընդհանրական Եկեղեցւոյ մեծ զաւակ մը՝ Միարանող Եղբայրներուն սխալ քայլերուն պիտի չհետեւէր։ Աւելի իմաստուն եւ խոհեմ վարժունքով, այսինքն՝ առանց զոհելու բան մը Հայ Եկեղեցւոյ հնամենի ծէսէն ու յարգելի աւանդութիւններէն, եւ ոչ ալ զեղջելով բան մը Քրիստոսի Եկեղեցւոյ ուղղափառ հաւատքէն,

(V. d. Oudenrijn, art. cit., Oriens Christ. 1961 (45), p. 96). Եւ սակայն նոյն հեղինակը վեր կը հանէ թէ «Sargis Abrakunetzi appréciait beaucoup l'enseignement de l'école de Kerna... Fr. Mechitar (Abaranetzi) qui avait été de ses élèves, parle de lui dans son Manuel des Catholiques comme d'un maître vertueux, qui avait mené une vie très austère avec ses disciples; un certain nombre de ceux-ci s'étaient déjà ralliés au parti des Uniteurs...» (Ibidem, n. 2).

Միաբանող Եղբայրները պիտի դիւրացնէին անշուշտ իրենց առաքելութիւնը, եւ Հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին միութիւնը պիտի ամբացնէին Պետրոսեան Աթոռին ու Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ միջեւ: Մինչդեռ Միաբանող Եղբայրները եւ իրենց հակառակորդները իրարու դէմ պայքարելով եւ իրարու ազդեցութիւնը նսեմացնելով⁵⁶, ուրիշ բան չըրին թէ՛ ոչ՝ յաւերժացնել Հայորդիներուն միջեւ այն վէճերը եւ ատելութիւնները, որոնք ի վերջոյ թէ՛ Հայ ազգին եւ թէ՛ Եկեղեցւոյն մեծապէս փաստակար եղեն⁵⁷:

Ասոնք էին առաջին տխուր հետեւանքները՝ սխալ սկզբունքներուն վրայ դրուած Միաբանող Եղբարց առաքելութեան: Յետագայ Հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին համար շատ ցաւալի հետեւանքներուն վրայ պիտի անդրադառնանք յաջորդ հատուածին մէջ: Առ այժմ կը բաւականանանք յիշել թէ՛ սիրալիր յորդորներ եւ յետոյ խիստ ազդարարութիւններ ուղղուած 1333ին երկու կողմերուն ալ՝ սրբակեաց Բարթուղիմէոս եպիսկոպոսէն, Յակոբ Սսեցի Կաթողիկոսէն եւ նոյն իսկ Յովհաննէս ԻԲ. Հայրապետէն, ինչպէս նաեւ բուն միջոցներ, որոնց յետոյ դիմած էր Լեւոն Դ. Թաղաւորը, ապարդիւն մնացին⁵⁸:

Ծանր հալածանքներուն պատճառաւ,

⁵⁶ Զամչեան, նշ. դ. հատ. Գ., էջ 447:

⁵⁷ Զարրհանալեան Գ., Պատմութիւն Հայ դրականութեան, Բ., Վենետիկ 1905, էջ 6—10:

⁵⁸ Ալիշան, Սխական, էջ 384—86. Զամչեան, նշ. դ. հատ. Գ., էջ 328—31:

զոր կրեցին՝ մանաւանդ Կիլիկիոյ մէջ, Միա-
 րանող Եղբայրները ցրուեցան Պարսկաստան,
 Կիպրոս, Կովկաս, Ուրիմ եւ Լեհաստան
 (Լվով), ուր շարունակ քարոզելով, նոր հե-
 տեւորդներ կամ կողմնակիցներ գտան: Այս-
 պէսով Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալները
 երեք զանգուածներու բաժնուեցան: Առա-
 ջինը — կ'ըսէ Միխիթար Ապարանեցի, որ
 ԺԴ. դարուն վերջերը Միաբանող Եղբարց
 կարգը անցած էր — համոզուած ըլլալով թէ
 իրենց հաւատքը Ս. Սեդրեատրոսի եւ
 Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին օրով՝ Հռոմէն ըն-
 դունած էին, հայ ծէսի եւ աւանդութեանց
 ջերմապէս փարած կը մնային. եւ սակայն
 ընդհանրական՝ այսինքն Կաթողիկէ Եկե-
 ղեցւոյ հաւատքէն յէականս չէին տարբերեր:
 Այս խումբին կը պատկանէին Մեծ ու Փոքր
 Հայքի եւ նաեւ Կիլիկիոյ այն Հայերը, որոնք
 Ժամանակին՝ Սոյ եւ Ատանայի ծիսական
 փոփոխութիւնները չէին ընդունած: Երկ-
 րորդ խումբին կը պատկանէին Կիլիկիոյ,
 Երնջակի, Նախիջեւանի եւ Կաֆայի այն
 Հայերը, որոնք Հայ ծէսը եւ աւանդութիւն-
 ները պահելով հանդերձ, ընդունած էին վե-
 րոյիչեալ փոփոխութիւնները եւ իրենք զի-
 րենք «Կոթողիկէ Հայեր» կը կոչէին: Հուսկ
 երրորդ խումբին կը պատկանէին այն
 Հայերը, որոնք հետեւելով ըստ ամենայնի
 Միաբանող Եղբայրներուն, ընդունած էին
 լատին ծէսը՝ հայերէն լեզուով, իրենք զի-
 րենք «զուտ Կաթողիկէ» կը յորջորջէին, եւ

միւս բոլոր Հայերը «հերձուածող» կ'ան-
ւանէին: Ասոնք, ինչպէս ըսուեցաւ, ցրուած
էին Հայաստանի, Պարսկաստանի, Կիպրոսի,
Կովկասի, Խրիմի եւ նաեւ Լեհաստանի դա-
ւառներուն մէջ⁵⁹:

Մինչ այդ, Յովհաննէս Քոնեցին՝ դառ-
նացած իր գաղափարականին անյաջողու-
թեան եւ կրած հալածանքներուն պատճա-
ռաւ, հաւաքեց Հայ Ժողովուրդի ու վանա-
կաններուն ցած խաւերէն այսպէս կոչուած
«Հայոց մոլորութիւնները», զորս ամփոփեց
ԺԹ. զլուխներուն մէջ եւ զանոնք Հայ Եկե-
ղեցւոյ եւ աղգին վերադրեց⁶⁰: Այն մոլո-
րութիւնները կը հայէին մասնաւորապէս
Հռոմայ հայրապետին զլխաւորութեան,
մարդկային եւ աստուածային բնութիւննե-
րուն միաւորման «յանձին» Աստուծոյ Բա-
նին, Հոգւոյն Սրբոյ «եւ յՈրդւոյ» բխման,
քաւարանի (մաքրարանի) ու հայ ծէսի եւ
աւանդութեանց վերաբերեալ կարգ մը

⁵⁹ Ալիշան Ղ., Հայաստանում, վեներելի 1901,
էջ 123, 552, Abraham W., Powstanie organizacyi
Kościoła łac. na Rusi, Lwów 1904, p. 349; Petro-
wicz G., I primi due arcivescovi armeni di Leo-
poli, *Orientalia Christ. Periodica* 1967 (XXIII, 1),
p. 98 sq; հետեւաբար հզորիտ չեն այն պատմագէտ-
ները, որոնք առանց զանազանութեան «Հռովմէա-
դաւան» կ'անուանեն Միաբանող եղբայրներուն հետե-
ւողները եւ այն Հայերը որոնք, թէպէտ որոշ բարե-
փոխութիւններ որդեգրեցին, սակայն հայ ծէսի հա-
րազատ աւանդութիւնները անփոփոխ պահեցին:

⁶⁰ Գալանոս, նշ. գ. մաս II., էջ 515; Tourne-
bize, op. cit. p. 328.

խնդիրներուն շուրջ: Ասոնց մասին առիթ պիտի ունենանք խօսելու մեր չորրորդ հատուածին մէջ, երբ քննարկենք «Հայոց 117 մոլորութիւնները» կոչուած ամբաստանութիւնները:

3. Միաբանող եղբարց գործունէութեան հետեւանքները:

Տասնուհինգ տարուայ խաղաղութեան դաշինքը, զոր Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսը եւ Եգիպտոսի Մելիք Նասր Սուլթանը կնքած էին 1332ին, վերջ պիտի դանէր 1337ին: Այս վերջինը հետեւաբար, նոր խաչակրութեանց անակնկալներուն առջեւը առնելու դիտումով, սկսաւ պատրաստութիւններ տեսնել՝ Կիլիկիա արշաւելու, որ Կիպրոսէն դատ, միակ յարմար մեկնակէտ մըն էր ուսկից խաչակիրները Մամլուքներուն վրայ կրնային յարձակիլ: Արդէն 1331ին՝ Հալէպի էմիրը՝ Ալթուն Պուղայ, յիշեալ սուլթանի զրդումով, Լեւոն Դ.էն ծովեզերեայ քանի մը ամբոցներ կամ բերդեր պահանջած էր եւ մասնաւորապէս Աղեքսանդրեակը: Հայ թագաւորը սակայն մերժած էր բացարձակապէս. եւ վախնալով՝ իր կարգին՝ անհաւատներուն յարձակումներէն, սկսաւ փութով պատրաստուիլ ու միաժամանակ Յովհաննէս ԻԲ. քահանայապետէն, ինչպէս նաեւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Դ. թագաւորէն եւ ուրիշ քրիստոնեայ վեհապետներէն նպաստ խնդրել: Իրօք ալ՝

1334ին ամբողջ Եւրոպայի մէջ՝ նոր խաչակրութեան մը արձագանքներ լսուեցան ու մեծ պատրաստութիւններ տեսնուեցան, որոնք սակայն Գաղղիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆլանդրայի թագաւորներուն ներքին անհամաձայնութիւններու պատճառաւ ի դերեւ ելան⁶¹։ Իսկ Մելիք Նասր Սուլթանը՝ մօտալուստ խաչակրութեան աղմուկէն սարսափած, 1335ին Հալէպի էմիրը Կիլիկիոյ վրայ զրկեց⁶², եւ 1337ին անձամբ հոն արշաւեց՝ հրով ու սրով աւերելով ծաղկեալ դիւղերը ու քաղաքները։ Սուլթանը ի վերջոյ յանձն առաւ խաղաղութեան նոր դաշինք մը կնքել Լեւոն Գ.ին հետ, սակայն պայման դնելով որ այս վերջինը՝ Աւետարանի վրայ երդնուր՝ թէ այնուհետեւ ո՛չ Հռոմի քահանայապետներուն հետ եւ ո՛չ ալ արեւմտեան Եւրոպայի վեհապետներուն հետ յարաբերութիւններ պիտի մշակէր⁶³։ Մելիք Նասր ուրեմն, դէթ այն ատեն, դիտաւորութիւն չունէր Կիլիկիոյ հողերը դրաւելու. այլ կը ջանար պարզապէս չէզոքացնել եւ անվտանգ դարձնել քրիստոնեայ զօրքերուն յառաջապահ դիրքերը։

⁶¹ Raynaldi O., *Annales ecclesiastici...*, Lucae 1750, an. 1335, nr. 32—39, an. 1336, nr. 42—44.

⁶² Ibidem, an. 1336, nr. 40, 41.

⁶³ Տէր Մովսէսեան Ս., *Պատմութիւն Հայոց*, Բ. Վենետիկ 1923, էջ 551; De Morgan J., *Histoire du peuple arménien*, Paris-Nancy 1919, p. 216; Tournebize, op. cit., p. 234, 654.

Մինչ այդ, Բենեդիկտոս ԺԲ. նոր քահանայապետը, որ իր նախորդներուն պէս, միշտ կ'երազէր քրիստոնեայ զօրքերուն միջոցաւ՝ օր մը սուրբ Երկիրը ազատել, երբ իմացաւ Լեւոն Դ.էն պատահածները, շատ տխրեցաւ եւ փութաց հանդարտեցնել զայն, յայտարարելով թէ՝ իրմէն բռնի խլած երդումը անվաւեր էր եւ Աստուծոյ առջեւ ⁶⁴ :

Այս դժուար կացութեան պատճառաւ երկու հակոտնեայ հոսանքներ երեւցան Կիլիկիոյ մէջ. Յակոբ Սսեցի (1327—41) կաթողիկոսը, եպիսկոպոսները եւ կղերը կ'առաջարկէին որ այնուհետեւ ոչ նամակներ եւ ոչ ալ դեսպաններ զրկուէին Եւրոպա, սուլթանին կասկածներ չարթնցնելու եւ անոր առիթ չտալու համար Կիլիկիոյ վրայ նորէն յարձակելու եւ աւերելու : Լեւոն Դ. թագաւորը եւ հայ իշխաններէն ոմանք, ընդհակառակ՝ կ'ուզէին շարունակել այն յարարերութիւնները՝ լատիններու կողմէ հերձուածող շնկատուելու համար :

Պարզ՝ մարդկային տեսակէտով — կ'ըսէ Տուրնրիզ — հայ կաթողիկոսին շրջահայեցութիւնը հիմնեալ էր, զի նպաստը զոր Եւրոպան Հայոց կ'ուղարկէր՝ բացարձակապէս անբաւարար էր քրիստոնէութեան անհաշտ թշնամիները յաղթանակելու հա-

⁶⁴ Raynaldi, op. cit., an. 1337, nr. 24; Tournebize, op. cit., p. 337, 655, Զամբեան, նշ. դ. հատ. Գ., էջ 337 :

մար⁶⁵ : Բայց ուղղափառ, այսինքն կաթողիկէ տեսակէտով ալ — կ'աւելցնենք մենք — Յակոբ կաթողիկոսին զգուշութիւնը ոչ միայն արդար էր, այլ նաեւ շատ խոհական էր, վասնզի՝ եթէ նոյն հայրապետը իր նուիրապետութեամբ եւ ժողովուրդով միասին՝ թազաւորին անսած ըլլար եւ զործնականապէս անիրականալի խաշակրութիւններ քաջալերած ըլլար, մասամբ փարատած կ'ըլլար լատին քարոզիչներուն եւ Միաբանող Եղբայրներուն յաճախակի անճիշդ եւ անարդար նախապաշարումները Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան նկատմամբ, բայց՝ մատնած կ'ըլլար միաժամանակ Կիլիկիոյ թազաւորութիւնը անկախութեան կորուստին եւ Հայ Եկեղեցին անհաւատներու քմահաճոյքին⁶⁶ : Արդարեւ, Եղիպտոսի Մամլուքներուն հակայ ոյժին դէմ, Կիլիկիան առանձին չէր կրնար դիմադրել. եթէ զլորէր Կիլիկիան, պիտի իյնար նաեւ թազաւորական իշխանութիւնը եւ անոր հետ ալ Հայոց հայրապետին հեղինակութիւնը, որ թազաւորական թիկունքէն զուրկ, անկարող պիտի ըլլար այլեւս, այն դժնդակ պարագաներուն մէջ, զսպել խռովարար եւ ըմբոստ հոգիները՝ պատրաստ աւելի անհաւատին հնազանդելու եւ ծառայելու քան իրենց հայրապետին կամ Քրիստոսի փոխանորդին : Պատ-

⁶⁵ Tournebize, op. cit., p. 334 seq.

⁶⁶ Gay J., Le pape Clement VI et les affaires d'Orient, Paris 1904, p. 137.

մական ղէպքերը որ կանխեցին եւ յաջորդեցին 1375ին Կիլիկիոյ կործանման, կը հաստատեն լիովին մեր այս տեսակէտը⁶⁷ :

Մինչ այն՝ Լեւոն Գ. Թաղաւորը՝ Թէպէտ Մամլուքներուն վախէն չէր յանդգներ այլեւս ղեկավարներ ղրկել Արեւմուտք, կը շարունակէր սակայն լատին քարոզիչներու միջոցաւ դադանի նամակներ հասցնել քահանայապետին եւ քրիստոնեայ իշխաններուն, որոնցմէ՝ անհաւատներուն դէմ նպաստ կը խնդրէր : Հեռատես Յակոբ կաթողիկոսը, որուն համամիտ էին հայ կղերը, ազնուականներուն մէկ մասը եւ մանաւանդ խեղճ ժողովուրդը, իմանալով Թաղաւորին անխոհեմ քայլերը, յանդիմանեց զայն՝ ըսելով Թէ ան՝ իր անխորհուրդ վարմունքով հայ ազգը կորուստի պիտի մատնէր : Լեւոն Գ. զայրացած՝ 1341ին սկիզբները զահընկէց ըրաւ անվեհեր կաթողիկոսը⁶⁸, որուն յաջորդեց Մխիթար Գոնեցին (1341—55) :

Տուրներիդ, մեկնաբանելով եղեւութիւնը, կ'ըսէ Թէ «Յակոբ Սսեցի կաթողիկոսը՝ լատինաց հետ կրօնական սեղմ միութեան նկատմամբ՝ պաղութիւն միայն ցոյց կուտար : Ան չէր մերժեր Հռոմայ հայրապետին

⁶⁷ Korolevskij C., Armenia (storia), art. Enciclop. Italiana Treccani, vol. IV, p. 156, col. 1; Pasdermajian H., Histoire de l'Arménie, Paris 1964, p. 219; De Morgan, op. cit., p. 232; Տէր Մովսէսեան, նշ. դ. էջ 568 :

⁶⁸ Չամչեան, նշ. դ. հատ. Գ., էջ 339 ; Tournebize, op. cit., p. 337, 659.

իշխանութիւնն ընդհանրական եկեղեցւոյ վրայ, բայց զԺգոհ էր որ նոյն հայրապետը չարունակ կը պահանջէր կարգ մը կրօնական տարրերութիւններու վերացումը»⁶⁹։ Թէ ինչ տեսակ կրօնական տարրերութիւններու մասին էր խօսքը, դայն պիտի տեսնենք յաջորդ հատուածին մէջ։

Ահա՛ այս էր Կիլիկիոյ կրօնա-քաղաքական կացութիւնը, երբ Միաբանող Եղբայրներուն գլխաւոր զործիչներէն մին՝ Ներսէս Պալենց՝ նորընտիր կաթողիկոսին փութաց ներկայանալու, կարծելով զայն իրեն համակիր, որմէ սակայն մերժուեցաւ անմիջապէս իրրեւ եկեղեցական իշխանութիւնն արհամարհող եւ անարդող։ Դանիէլ Դաւրիժեցիի վկայութեան համաձայն՝ Ներսէս՝ Որմեայի եպիսկոպոսն էր արդէն, երբ Միաբանող Եղբայրց կարգը անցած էր։ Հոս՝ ինքն ալ, ուրիշներուն պէս, սկսաւ տարակոյսներ ունենալ իր մկրտութեան, քահանայական եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան վաւերականութեան շուրջ. հետեւաբար կրկին մկրտուեցաւ ու ձեռնադրուեցաւ քահանայ եւ եպիսկոպոս⁷⁰։ Ծիշդ այս տարօրինակ նորոյթներուն, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ ծիսական փոփոխութեանց պատճառաւ, եւ մանաւանդ «...իր անկարգու-

⁶⁹ Tournebize, op. cit., p. 656.

⁷⁰ Չամչեան, նշ. գ. հատ. Գ., էջ 339, 346. Ալիշան, Հայապատում, էջ 122, 545. Martène-Durand, op. cit., vol. VII, p. 391; Tautu A., Acta Benedicti XII, Vaticani 1958, p. 232 seq.

թեանց եւ ոչ թէ Պետրոսեան դահլին համարու-
թեան ու փարութին համար», այս Միա-
բանողը նախապէս Յակոբ Սսեցի կաթողի-
կոսէն կարգաւոյժ եղած, ապա նշուած եւ
լեւոն Դ. թագաւորին հրամանով բանտար-
կուած էր իրրեւ «այր առանց հաւատոյ եւ
օրինաց»⁷¹ :

Պալենց՝ Մխիթար կաթողիկոսի կողմէն
մերժուած ըլլալուն համար, սաստիկ զայրա-
ցած, Սիմոն Պէկ՝ Կարնոյ եպիսկոպոսին հետ
(որ նոյնպէս վերամկրտուած եւ կրկին ձեռ-
նադրուած Միաբանող մըն էր) Աւինիոն մեկ-
նեցաւ Բենեդիկտոս ԺԲ. քահանայապետին
յայտնելու իր դանդատները: Հոն՝ Կիլի-
կիայէն եկած քանի մը Միաբանող Եղբայրա-
կիցներուն եւ լատին քարոզիչներուն աջակ-
ցութեամբ, Ներսէս զրքոյկ մը յօրինեց, որով
կ'ամբաստանէր Հայոց ազգն ու Եկեղեցին
117 կրօնական մոլորութիւններ եւ աւելոր-
դապաշտութիւններու համար, եւ զայն Բե-
նեդիկտոս ԺԲ. ին յանձնեց⁷² : Քահանայա-

⁷¹ Tournebize, op. cit., p. 662.

⁷² Raynaldi, Annales..., an. 1341, nr. 48—
70; Gay, op. cit., p. 139; Tournebize, op. cit.,
p. 345, 348; V. d. Oudenrijn, կը կարծէ թէ վե-
րոյշեալ զրքոյկին հեղինակը Ներսէս Պալենց չէր,
այլ ուրիշ Միաբանող մը՝ Ներսէս Սսեցի: Ժամանա-
կակից Դանիէլ Դաւրիթեցին սակայն (որ լաւ կը
ճանչնար Պալենցը) ասոր կը վերագրէ այդ ամբաս-
տանազրին հեղինակութիւնը (տես Oudenrijn M. A.,
Uniteurs et Dominicains d'Arménie, Oriens
Christ. 1959 (43) p. 110 sq; Golubovich, op. cit.
vol. IV, p. 338—39, 353—58).

պետը՝ զարմացած եւ վշտահար՝ հաւատալ իսկ չէր ուզեր այդ տխրահռչակ զրքոյկին բովանդակութեան. հրամայեց հետեւաբար որ խիստ եւ անաչառ քննութիւն մը կատարուէր՝ ստուգելու համար թէ Ներսէսի գրածը իրականութեան կը համապատասխանէ՞ր թէ ոչ: Բայց այդ քննութիւնը կատարուեցաւ զժրախտաբար այնպիսի մտայնութեան տէր անձերէ, որ Միաբանող Եղբայրներուն մտայնութենէն շատ չէր տարբերեր. եւ այսպէսով — կը հաւաստէ Տուրնբիզ — ինչ ինչ վարդապետական սխալներուն հետ, որոնք միայն արեւելեան Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունէին, դատապարտուեցան նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ ամենայարգելի աւանդութիւններէն քանի մը հատ⁷³:

Ծիշդ այն ատեն, այսինքն 1341ին դարնան, Լեւոն Դ. թագաւորը, նախատեսելով Եղիպտոսի Մամլուքներուն նոր արշաւանքը, Աւինիոն զրկած էր իր դեսպանները, անդամ մը եւս քրիստոնեայ Արեւմուտքէն օգնութիւնը խնդրելով⁷⁴: Բենեդիկտոս ԺԲ. քահանայապետը, յետ սիրալիր կերպով ընդունելու հայ թագաւորին պատուիրակութիւնը, յանձնեց անոր, 1 օգոստոս 1341ին, վերոյիշեալ զրքոյկէն օրինակ մը եւ երկու նամակներ, մին՝ ուղղուած «պատուական որդւոյ Լեւոն թագաւորի» եւ միւսը՝ «սիրելի եղբօր (իւրոյ) Մխիթարի»: Այս նամակներով Բե-

⁷³ Tournebize, op., cit., p. 330, 346, 656.

⁷⁴ ibidem, p. 349, 656 seq; Զամչեան, նշ. դ. հատ. Գ., էջ 340:

նեղիկտոս ժԲ. կը յորդորէր ջերմապէս երկուքն ալ որպէսզի՝ վերոյիշեալ մոլորութիւնները՝ երզման տակ ստուգուած լուրջ եւ լաւատեղեակ վկաներէն, մերժուէին ու դատապարտուէին հայ եպիսկոպոսներուն ընդհանուր ժողովի մը կողմէ. փափաք կը յայտնէր որպէսզի Աւինիոն շուտով զրկուէր բարեպաշտ, գիտուն եւ Աստուծոյ եռանդով լեցուն հայ պատուիրակութիւն մը՝ վերոյիշեալ խնդիրներուն մասին բանակցելու համար. եւ վերջապէս՝ հարկ եղած օգնութեան հետ, կը խոստանար ամբողջ Հայ Ազգը իր գորովագութ բազուկներուն մէջ ընդգրկել⁷⁵։ Ուրիշ խօսքով՝ քահանայապետը կը խոստանար հարկ եղած նպաստը, սակայն կը սլայմանաւորէր զայն վերահաստատութեամբ ուղղափառ հաւատքին Հայ Եկեղեցւոյ եւ ազգին մէջ, վասն զի, ըստ իր խզճմտանքին, չէր կրնար օգնել անոնց՝ որոնք այդպիսի կրօնական մոլորութիւններ կը դաւանէին^{75bis}։ Լեւոն Դ.՝ Բենեդիկտոս ժԲ.ի նամակը կարդալով բացականչեց «ես կըրցածս կ'ընեմ որպէսզի Հռոմէական Եկեղեցւոյ իմ հպատակութիւնս ցոյց տամ. ազգս բաժնուած չէ անկէ. եւ սակայն այսպիսի անլուր չարիքները մեր վրայ կը կուտակուին⁷⁶։

⁷⁵ Raynaldi, op. cit., an. 1341, nr. 45—47.

^{75bis} Tautu A., Acta Benedicti XII, p. 114, 117; Tournebize, op. cit., p. 349, 657.

⁷⁶ Չամչեան, նշ. գ. հատ. Գ., էջ 340։

Զկարենալով անմիջապէս ընդհանուր ժողով մը գումարել թէ՛ հայ եպիսկոպոսներուն հեռաւորութեան եւ թէ՛ Մամլուքներուն ասպատակութեանց պատճառաւ, վշտահար թաղաւորը, Մխիթար կաթողիկոսին համաձայնութեամբ, ընտրեց հայազգի Դանիէլ Դաւրիթեցի փրանկիսկեան կրօնաւորը եւ Սոյ կաճառին մէջ, աստուածարանութեան ուսուցիչը իրրեւ առաջնորդ հայ պատուիրակութեան, որ շուտով Աւինիոն պիտի մեկնէր, պատասխանելու համար Հայոց դէմ եղած ամբաստանութիւններուն: Յիրաւ, կ'ըսէ Տուրնրիզ, Դանիէլի ընտրութիւնը շատ յարմար էր, զի նա՝ մէկ կողմէն՝ շատ լաւ կը ճանչնար Հայ Եկեղեցւոյ հաւատքը, ծէսը եւ աւանդութիւնները, եւ միւս կողմէն՝ չափազանց եռանդուն կաթողիկէ մըն էր՝ Հռոմէական Եկեղեցւոյ դատը չդաւաճանելու համար: Դանիէլ, հետեւաբար, այդ դժուարին եւ նուրբ պարագաներուն մէջ, անտարակոյս յարմարազոյն անձն էր՝ ձեռնհասութեամբ դատելու ճշմարիտը սուտէն եւ վերոյիշեալ ամբաստանութեանց շուրջ Հռոմի հայրապետին ընծայելու հարկ եղած լուսարանութիւնները⁷⁷:

Դանիէլ՝ իր հետը առած Լեւոն Դ.ի նամակը, Մխիթար կաթողիկոսի հաւատոյ

⁷⁷ Golubovich, op. cit., vol. IV, p. 333; Tournebize, op. cit., p. 365, 658; Ալիշան, Հայապատում, էջ 122:

դաւանութիւնը եւ Հայ Եկեղեցւոյ հին հայ-
րապետական մաշտոց մը, 1341ին վերջերը
արդէն Աւինիոն հասած էր: Մինչդեռ ան,
Բենեդիկտոս ԺԲ. ի խնդրանքին վրայ իր
«պատասխանը՝ Հայոց վերադրուած մոլո-
րութեանց» կը պատրաստէր, 1342ին սկիզբ-
ները կը մեռնէր, Լեւոն Թաղաւորը խոր-
հրդաւոր պարագաներուն մէջ, եւ նոյն տա-
րուայ մայիսին մէջ կը վախճանէր նաեւ Բե-
նեդիկտոս ԺԲ. քահանայապետը⁷⁸: Գուի-
դոն Լուսինեան (1342—44) նոր Թաղաւորն
ալ հետամուտ էր որ հայ եպիսկոպոսներուն
ընդհանուր ժողովն օր առաջ դումարուէր. եւ
չուզելով Մամլուքներուն տուրք վճարել,
1343ի սկիզբները ուրիշ պատուիրակութիւն
մը առաքեց Կղեմէս Զ. քահանայապետին,
Գաղղիոյ՝ Փիլիպպոս Զ.ին եւ Անդլիոյ՝
Եղուարդ Գ.ին⁷⁹: Այս անգամ Հռոմի հայ-
րապետը (որ Դանիէլէն՝ Հայ Եկեղեցւոյ
ուղղափառութեան մասին նպաստաւոր լու-
սարանութիւնները ստացած էր) շատ լաւ
տրամադրուած էր Հայոց հանդէպ: Ան ոչ
միայն իր կրցածն ըրաւ Հայոց ի նպաստ,
այլ եւ միջնորդեց վերոյիշեալ վեհապետնե-
րուն մօտ: Սակայն՝ ասոնց անտարբերու-

⁷⁸ Tournebize, op. cit., p. 235, 659, 663; Gay, Le pape Clement VI et les affaires d'Orient, Paris 1904, p. 133—50; Golubovich, op. cit., vol IV, p. 339, 350, 353—58.

⁷⁹ Eubel C., Bullarium Franciscanum, t. VI, Romae 1902, p. 289.

Թեան պատճառաւ Ս. Պապը ստիպուեցաւ
 դիմել նոյնիսկ Եանի Բեկ՝ Թաթար խանին
 օժանդակութեան ⁸⁰ : Եզիպտոսի Մամլուք-
 ները, մինչ այդ, իմանալով հայ Թաղաւորին
 քայլերը Արեւմտեալին մէջ, նորէն յարձա-
 կեցան Կիլիկիոյ վրայ՝ աւերելով դիւղերը
 ու քաղաքները : Հայ իշխաններու եւ ժողո-
 վուրդի մաս մը, որոնք Եզիպտոսի սուլ-
 Թանին հետ խաղաղութեամբ կ'ուղէին ապ-
 րիլ, տեսնելով աղգին աղէտը, ինչպէս նաեւ
 Հայ արքունիքին մէջ դորձածուած օտար լե-
 զուն, սովորութիւնները, ու մանաւանդ
 «Ֆրանկ» կոչուած իշխանները, որոնք հայ
 Թաղաւորութեան ամենակարեւոր պաշտօն-
 ները զբաւած էին, դաւադրութեամբ
 (17. նոյեմբեր 1344) սպաննեցին Գուրգոն
 Թաղաւորը, եւ անոր տեղը Կոստանդին Բ.
 (1344—63) ընտրեցին ⁸¹ :

Այս դժուար պարագաներու մէջ, երբ
 հայ աղգը երկու զանգուածներու արդէն
 բաժնուած էր — մին՝ Հայ Եկեղեցւոյ եւ
 աղգին աւանդութիւններուն պաշտպան եւ
 միւսը՝ օտար սովորութիւններու հետամուտ
 — Մխիթար կաթողիկոս Սոյ մէջ հայ եպիս-
 կոպոսներուն ընդհանուր ժողովը (1344—
 45) գումարեց : Սոյն ժողովին մասնակեց-
 ցան Մեծ ու Փոքր Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ
 29 հայրապետներ, 15 վանահայրեր եւ վար-

⁸⁰ Raynaldi, Annales..., an. 1341, nr. 20.

⁸¹ De Morgan, op. cit., p. 218—20; Tourn-
 bize, op. cit., p. 663 seq.

դապետներ, որոնք՝ հերքելով մի առ մի ներսէս Պալենցի 117 ամբաստանութիւնները, փաստեցին Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը⁸² :

Հուսկ՝ վերոյիշեալ ժողովականները Աւինիոն առաքեցին ուրիշ պատուիրակութիւն մը՝ դարձեալ Դանիէլ Դաւրիժեցւոյ առաջնորդութեամբ՝ Կղեմէս Զ. քահանայապետին յանձնելու եւ լուսարանելու համար, ստուար հատորի մը մէջ ամփոփուած, Սսոյ ժողովին գործերն ու պատասխանները⁸³ . ասոնց մասին պիտի խօսինք մեր յաջորդ հատուածին մէջ :

Կղեմէս Զ. Սսոյ ժողովին գործերը ու պատասխանները ստանալով՝ շատ ուրախացաւ եւ 1 օգոստոս 1346ին իր խնդակցութիւնը յայտնեց Մխիթար կաթողիկոսին, իսկ հայ պատուիրակութեան առաջնորդը՝ Դանիէլ Դաւրիժեցին՝ Բոստրայի արքեպիսկոպոս անուանեց⁸⁴ : Քիչ յետոյ սակայն՝ իր խորհրդակից կարդինալներուն, աստուածաբաններուն եւ մանաւանդ ներսէս Պալենցի պնդումներուն վրայ, նոյն քահանայապետը

⁸² Raynaldi, Annales..., vol. VI, p. 261; տես նոյն տեղ Յովհ. Մանսիի ծանոթութիւնը՝ Սսոյ ժողովին ուղղափառութեան չուրջ :

⁸³ Չամչեան, նշ. գ. հատ. Գ., էջ 341; Tournebize, op. cit., p. 366.

⁸⁴ Golubovich, op. cit., vol. IV, p. 348; Le Bachelet X., Libellus de erroribus ad Armenos transmissus, art. Dict. Theol. Cath., vol. II, col. 704; Raynaldi, Annales..., an. 1346, nr. 67—70.

խնդրեց Հայ նուիրապետութենէն ուրիշ լուսարանութիւններ եւ ճշգումներ 53 յօդուածներուն շուրջ^{84bis}։ Այս նպատակով Կղեմէս Զ. 1346ի սեպտեմբերին, Սիս ուղարկեց Զիտլաննի Սկարլատայ՝ Կորոնայի եպիսկոպոսը եւ Անտոնիոյ դէ Արիբանդիս՝ Գաէտայի եպիսկոպոսը, թախանձելով Հայ նուիրապետութենէն որ չմերժէ վերոյիշեալ երկու պատուիրակներուն կողմէ առաջարկուած սրբադրութիւնները եւ խոստանալով անհաւատներուն դէմ հարկ եղած անդրադոյն նպաստները⁸⁵։ Քաճանայապետական պատուիրակներուն վերադարձին, Կղեմէս Զ. յիշեալ խորհրդականներուն, այս անգամ եւս աննպաստ կարծիքին պատճառաւ, ստիպուեցաւ 1351ին Կիլիկիա առաքել ուրիշ պատուիրակութիւն մը, լուսարանութիւններ ունենալու համար 16 յօդուածներուն շուրջ, որոնց վրայ Մխիթար կաթողիկոսը չէր անդրադարձած՝ քանի որ Սսոյ Ժողովին պատասխաններուն մէջ արդէն կը պարունա-

^{84bis} Tautu H., *Acta Clementis VI, Vaticani* 1960, p. 167, nota 14, p. 301 seq.

⁸⁵ Tournebize, op. cit., p. 676, 683; Raynaldi, *Annales...*, an. 1346, nr. 67—70; Չամչեան, նշ. գ., հատ. Գ., էջ 345. սակայն, երբ քիչ յետոյ Մելիք Նասր յարձակեցաւ Կիլիկիոյ վրայ եւ Այասի ամրոցը գրաւեց՝ Կղեմէս Զ. ի յորդորները եւ տղաջանքները ոչ իսկ նկատի առնուեցան Գաղղիոյ եւ Անդղիոյ վեհապետներէն, տես Raynaldi, op. cit., an. 1347, nr. 28, 29, De Morgan J. op. cit., p. 220—22; Տէր Մովսէսեան ն. գ. հատ. Բ., էջ 556, 558։

կուէին⁸⁶ : Ըստ Կղեմէս Զ.ի, կամ լաւ եւս ըստ իր աստուածաբաններուն, Մխիթար Կաթողիկոսին պատասխանները՝ մնացած «...չատ մը կէտերու շուրջ՝ տարակուսական, երկդիմի, մութ եւ կասկածելի էին...»⁸⁷ : Այսքան յարատեւ, մանրամասն եւ կասկածով լի էին ուրեմն այս նոր հաւատաքննութեան հարցումները՝ այդ լատին աստուածաբաններուն ամբողջ անվստահութիւնը՝ Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան հանդէպ յայտնելու չափ⁸⁸ :

Վերոյիշեալ հարցումները, ինչպէս ըսուեցաւ, կը վերաբերէին անդրադոյն ճշդումներու այն աստուածաբանական ճշմարտութեանց, զորս մեր հայրապետները դաւանած էին արդէն Սոոյ Ժողովի միջոցին, ինչպէս նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական աւանդութեանց ու կարգերուն կը հայէին : Դիտել կուտանք սակայն՝ թէ վերոյիշեալ լատին աստուածաբաններուն համար — որոնք արեւ-

⁸⁶ Tautu A., Acta Benedicti XII, p. 161 seq.; Idem, Acta Clementis VI, չենք կարծեր թէ մեր հայրապետը՝ քահանայապետին պատասխանելէ խուսափիլ ուղած ըլլայ, զի նոյն ինքն Կղեմէս Զ. գրեց Մխիթար Կաթողիկոսին «Quia igitur... scribis, quod diminuisti XVI capitula..., ideo volumus... scire si non credis ea esse vera, vel ex qua causa ipsa capitula diminuisti?» (Tautu, op. cit., p. 315.

⁸⁷ Tautu, Acta Clementis VII, p. 315—16.

⁸⁸ Ibidem, p. 301—16; Tournebize, op. cit., p. 683—84.

մտեան աստուածաբանութեան ու ծիսա-
գիտութեան աւանդական բանաձևերէն ան-
դին չէին համարձակիր նայիլ — Հայ Եկե-
ղեցւոյ կարգերը եւ ծիսական աւանդութիւն-
ները՝ եթէ ոչ անըմբռնելի, գէթ անսովոր,
կամ նոյն իսկ տարօրինակ կը թուէին. ուստի
թիւրիմացութիւնները երկուստեք ալ ան-
խուսափելի էին ^{88bis} :

Մինչ ծրագրուած քահանայապետական
պատուիրակութիւնը դէպի Կիլիկիա, կարող
եւ հաւատարիմ թարգմանի պակասէն, ոչ
իսկ տեղէն շարժած էր ⁸⁹, Մխիթար կաթո-
ղիկոսը նամակով մը կը փութար Կղեմէս 2.
քահանայապետին իր եւ Հայ նուիրապետու-
թեան կատարեալ հնազանդութիւնը յայտ-
նելու եւ խնդրելու կարող թարգման մը,
որպէսզի կարենար բացայայտել Հայ Եկե-
ղեցւոյ իսկական հաւատքը ու վերջ զնել
յոգնեցուցիչ վիճաբանութեանց եւ հարցա-
քննութեանց քահանայապետական պատուի-
րակներուն, որոնք «...կամին լինել կառա-
վար մերոյ վիճակիս. եւ ոչ թողացուցանեն

^{88bis} այսպէսով միայն կրնանք բացատրել այն
եղեւթութիւնը թէ Մխիթար կաթողիկոսը ստուգի-
մերժեց յանձնել քահանայապետական նուիրակներուն
թարգմանին Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական գիրքերը, յայ-
տարարելով միաժամանակ որ՝ եթէ ուղղուելիք կէ-
տեր գտնուին, ինքն անձամբ գտնոնք սրբադրելու
հոգը կը ստանձնէր, տես Tautu, Acta Clementis
VI, p. 314.

⁸⁹ Tournebize, op. cit., p. 693; Raynaldi,
Annales..., an. 1351, nr. 19, an. 1353, nr. 25.

ինձ վարել զիշխանութիւն հայրապետական
ի վերայ սեպհական հօտին մերոյ»^{89bis} :

Մինչ այդ՝ 1352ին կը մեռնէր Կղեմէս Զ.
եւ նոր քահանայապետը՝ Իննովկենտիոս Զ.,
չգտնելով ուրիշ կարող եւ հաւատարիմ
թարգման մը, 1353ին Սիս կ'առաքէր Ներսէս
Պաւենց⁹⁰, որ իր ծանօթ մտայնութեան
պատճառաւ յաջողութիւնն չգտաւ: Հուսկ,
տարի մը վերջ, նախկին կաթողիկոսը՝ Յա-
կոր Սսեցի, անձամբ Աւինիոն երթալով,
յաջողեցաւ վերջապէս — քահանայապետին
հետ ունեցած քանի մը նիստերուն միջոցին
— ապացուցանել Հայ Եկեղեցւոյ եւ անոր
նուիրապետութեան անկեղծ ուղղափառու-
թիւնը եւ խաղաղացնել Իննովկենտիոս Զ.ի
հոգին: Այնուհետեւ Յակոր Սսեցի, ճոխա-
ցած նոյն հայրապետին կողմէ պատիւներով
եւ առանձնաշնորհներով, Հռոմ անցաւ՝
գլխաւոր Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի
դամբանները մեծարելու: Դառնալով Կի-
լիկիա՝ Մխիթար կաթողիկոսին⁹¹ մահէն
ետքը, Յակոր Սսեցի կրկին նստաւ Լուսա-
ւորչի գահին վրայ (1355—59): Այսպէսով
կը վերջանայ մեր պատմութեան այս յու-
ղեալ եւ ցաւալի շրջանը:

^{89bis} Զամչեան, Նշ. դ. հատ. Գ., էջ 351—52;
Tautu A., Acta Innocenti VI, Romae 1961,
p. 37—39.

⁹⁰ Raynaldi, Annales..., an. 1353, nr. 25;
Tautu, op. cit., p. 37, 107.

⁹¹ Զամչեան, Նշ. դ. հատ. Գ., էջ 353—54;
Tournebize, op. cit., p. 695—96.

4. «Հայոց 117 մոլորութեանց» հարցը :

Այժմ ամբողջացնելու համար ներկայ ուսումնասիրութիւնը, մեզի ուրիշ բան չի մնար եթէ ոչ՝ «Հայոց 117 մոլորութեանց» վրայ անդրադառնալ : Որոշ յստակութիւն մը ընծայելու համար մեր ընթերցողներուն սոյն խնդրին չուրջ, պիտի խուսափինք վերոյիշեալ «գրքոյկին» մէջ, զանազան ձեւերու եւ պարագաներու տակ գտնուող՝ նոյն գաղափարի կրկնումներէն — այլ հետեւելով Տուրն-բիզի եւ Լը Բաշլէ'ի, պիտի վերածենք «Հայոց 117 մոլորութիւնները» որոշ գլուխներուն, եւ այսպէս յստակ համայնապատկեր մը, կ'ունենանք այդ տխրահռչակ ամբաստանագրի մասին ⁹² :

Ա. Հայերը — կ'ըսէ Պալենց — Մանագ-կերտի ժողովին մէջ (719ին) մերժեցին թէ Հոգին Սուրբ «...եւ յՈրդւոյ» ելանէ, եւ ներկայիս Հայերէն ոչ ոք զայն կ'ընդունի, բայց միայն անոնք՝ որ Ս. Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ միացած են, այսինքն՝ Միաբանող Եղբայրները եւ անոնց հետեւողները ⁹³ : Հայերը կ'ըսեն նաեւ թէ Աստուած ինչ ինչ

⁹² Tournebize, op. cit., p. 350—364; Le Bachelet, art. cit. DTC, col. 697—699.

⁹³ Martène-Durand, Veterum scriptorum... collectio, vol. VII, col. 314, art. 1—2; Mansi J. D., Sacrorum consiliorum... collectio, vol. XXV, Venetiis 1782, col. 1185; Tautu A., Acta Benedicti XII, p. 161.

պարագաներու մէջ մարդոց հետ չեղաւ ճշմարտախօս ⁹⁴ :

Բ. Նոյն ժողովին մէջ — կը շարունակէ Պալենց — Հայերը դաւանեցան մէկ բնութիւն եւ մէկ կամք Քրիստոսի մէջ, ինչ որ այժմեան Հայ Եկեղեցին ալ կ'ընդունի ⁹⁵ : Ապա կը վերադրէ Հայ Եկեղեցւոյ՝ տոկոս ժողովուրդի եւ անուս կրօնաւորներուն տարօրինակ կարծիքներ Քրիստոսի մարդկային բնութեան, «կրից եւ յատկութեանց» շուրջ ⁹⁶ :

Գ. Կարգ մը Հայեր ընդունեցան մարդկային հոգիներուն եւ հրեշտակներուն ծնունդը (traducianismus), մարդուս անձնիշխան կամքին ամբաւարարութիւնը (insufficientia liberi arbitrii), ինչպէս նաեւ հրեշտակներուն եւ նախահայրերուն անկման շուրջ արտառոց կարծիքներ ⁹⁷ :

Դ. Հայերը լաւ չեն ճանչնար սկզբնական մեղքին հիմնական վարդապետութիւնը՝ ինքն իր մէջ եւ իր հետեւանքներուն մէջ : Իր ըսածը փաստելու համար Պալենց շարք մը արտայայտութիւններ կը մէջրերէ, զորս հաւաքած էր տոկոս ժողովուրդի բերնէն ⁹⁸ :

Ե. Հայերը կ'ըսեն եւ կ'ընդունին թէ երբ մէկը մեղանչելով Աստուծոյ շնորհքը

⁹⁴ cfr. opera citata, art. 113, 114.

⁹⁵ ibidem, art. 3, 20, 21, 25—26, 28, 30, 34—35, 37, 73.

⁹⁶ ibidem, art. 104, 111, 112.

⁹⁷ ibidem, art. 5, 16, 43.

⁹⁸ ibidem, art. 4, 6, 13, 18—19, 57, 61—62.

կորսնցնէ, երբեք յետոյ համահաւասար շնորհքին մէջ չի վերականգնիր. կ'ըսեն նաեւ թէ Աստուծոյ չարչարանքը սոսկ, առանց ոեւէ... նոյնիսկ ձրխատուր շնորհքին, կը բաւէ մեղքերու թողութեան համար⁹⁹ :

Զ. Հայերը կը հաստատեն թէ ո'չ Հռոմէական եկեղեցին եւ ո'չ ալ Յունականը կաթողիկէ են, այլ սոսկ հայկականը, որ միայն կը պահպանէ Ս. Առաքեալներէն աւանդուած հաւատքը: Սակայն իրականութեան մէջ — կ'ըսէ Պալենց — երեք կաթողիկոսներն ալ (մէջը ունենալով նաեւ Սսոյ), որոնք իրարմէ անկախ են եւ Հայոց եկեղեցին կը կառավարեն, ընկղմած են զանազան մոլորութիւններուն մէջ¹⁰⁰ :

Է. Հայերը կ'ըսեն թէ Հռոմի հայրապետը գլխաւորութիւն (primatus) ձեռք ձգեց Նիկիոյ ժողովին վճռին շնորհիւ եւ կորսնցուց զայն Քաղկեդոնի ժողովին մէջ՝ «Երկու բնութիւն ի Քրիստոս» սխալ սահմանադրութեան հետեւանքով: Ուստի լրումն իրաւասութեան՝ Հռոմի եպիսկոպոսին միայն իւրացատուկ առանձնաշնորհում մը չէ¹⁰¹ : Բաց աստի — կ'ըսէ Պալենց — Սսոյ կաթողիկոսը՝ Հռոմի եկեղեցւոյ եւ անոր Հայրապետին հակառակ է եւ քարոզիչներուն (Միաբանող եղբայրներուն) չի թոյլատրեր ներ-

⁹⁹ ibidem, art. 41—42.

¹⁰⁰ ibidem, art. 32, 34, 37—38, 109—110.

¹⁰¹ ibidem, art. 84—86, 91.

մուծել Հայ Եկեղեցւոյ մէջ Լատին ծէսի կարգապահական աւանդութիւնները¹⁰² :

Ը. Հայերը — կ'ըսէ Պալենց — չեն հաւատար սուրբ Խորհուրդներուն սրբարար ազդեցութեան¹⁰³ : Անոնց վաւերականութիւնը կ'ընդունին սոսկ՝ երբ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ կը մատակարարուին¹⁰⁴ . բայց այս վաւերականութիւնն ալ քահանայի սրբութենէն ու հաւատքէն կը պայմանաւորեն¹⁰⁵ : Կը յաջորդեն ապա նոյն նիւթի շուրջ ուրիշ ամբաստանութիւններ, որոնցմով Պալենց ինք իրեն կը հակասէ :

Թ. Հայերը՝ ուրիշ եկեղեցիներուն մէջ մատակարարուած մկրտութեան Խորհուրդը անվաւեր կը համարին եւ այդ պատճառաւ կրկին կը մկրտեն այն հաւատացեալները, որոնք Հայ Եկեղեցւոյ կը միանան¹⁰⁶ : Հայերը սակայն — կը յարէ Պալենց — այս սուրբ Խորհուրդին ոչ հաստատուն նիւթ եւ ոչ ալ ձեւ ունին¹⁰⁷ : Անոնց քով միայն եպիսկոպոսը կրնայ մկրտել¹⁰⁸ . իսկ դրոշմի Խորհուրդը չկայ, կամ աւելի ճիշտ՝ ոեւէ ազդեցութիւն չունի . բայց Սսոյ կաթողիկոսը իր բոլոր քահանաներուն կ'արտօնէ մատակա-

102 ibidem, art. 78—79, 87, 115—117.

103 ibidem, art. 42.

104 ibidem, art. 38—39.

105 ibidem, art. 68—69.

106 ibidem, art. 36, 38, 73, 76, 78.

107 ibidem, art. 59.

108 ibidem, art. 63.

բարեւու զայն ¹⁰⁹ : Ապա կը յաջորդեն ուրիշ արտառոց ամբաստանութիւններ նոյն խորհուրդին շուրջ :

Ժ. Հայերը կը հաւատան թէ միայն Հայոց Եկեղեցին իշխանութիւն ունի մեղքերը արձակելու ¹¹⁰, ի բաց առեալ սակայն վաւաչոտութեան ծանրադոյն մեղքերը ¹¹¹ : Ասկէ զատ Հայերը խոստովանանքի միջոցին չեն ճշգեր ոչ տեսակը, եւ ոչ ալ մեղքերու թիւը ու շատ անգամ կը ծածկեն զանոնք ¹¹² : Խոստովանահայրերը կը դործածեն տարտամ կամ մաղթողական արձակման բանաձեւեր եւ յաճախ այս սուրբ խորհուրդին կնիքը կը դրժեն ¹¹³ : Ծածուկ եւ մասնայատուկ խոստովանանքը հազուադէպ է ¹¹⁴. մինչ բանադրանքի եւ դատակնիքի զեղծումները առօրեայ են ¹¹⁵ : Հայերը կը շփոթեն իշխանութիւն կարգի (potestas ordinis) եւ իշխանութիւն իրաւասութեան (potestas iurisdictionis) ¹¹⁶ : Հուսկ, Վերջին Օծումը անծանօթ է Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, իսկ Վերջին Թոշակը շատ ուշ կը մատակարարուի հիւանդներուն ¹¹⁷ :

¹⁰⁹ ibidem, art. 63—65.

¹¹⁰ ibidem, art. 40.

¹¹¹ ibidem, art. 48, 51.

¹¹² ibidem, art. 48, 50—53, 82.

¹¹³ ibidem, art. 40, 50, 53, 82.

¹¹⁴ ibidem, art. 82.

¹¹⁵ ibidem, art. 54—55.

¹¹⁶ ibidem, art. 84.

¹¹⁷ ibidem, art. 65, 83.

ԺԱ. Մանագիւկերաի Ժողովէն ետքը —
 Կ'ըսէ Պալենց — Հայերը չեն աւելցներ այլեւս
 ջուրի քանի մը կաթիլներ ս. պատարագի բա-
 ժակիմ մէջ ¹¹⁸. Գոյացափոխութեան չեն հա-
 ւատար եւ այս խորհուրդին արդասիքը
 աւելորդապաշտական ձեւով կը բացա-
 տրեն ¹¹⁹ : Ս. պատարագը միաձեւ կերպով
 չեն մատուցաներ եւ Հոգւոյն Սրբոյ կոչումը՝
 սրբազործութիւն կը համարին ¹²⁰ :

ԺԲ. Հայ Եկեղեցւոյ մէջ սոսկ երեք կարգ
 կայ, այսինքն ջահընկալութիւն, սարկաւա-
 դութիւն եւ քահանայութիւն : Չեմնադրու-
 քիւնները թերի են, առանց օծումի եւ սպաս-
 ներու տուչութեան (porrectio instrumen-
 torum) : Փոքր Հայքին մէջ նաեւ պարզ քա-
 հանայ մը կրնայ սարկաւադ մը ձեռնա-
 դրել ¹²¹ : Կը յաջորդեն ապա յարակից զեղ-
 ծումներու եւ սիմոնականութեան վերա-
 բերեալ ամբաստանութիւնները, զորս Պա-
 լենց Սսոյ կաթողիկոսին եւ Հայ նուիրա-
 պետութեան կը վերագրէ ¹²² :

ԺԳ. Հայ Եկեղեցւոյ մէջ — Կ'ըսէ Պալենց
 — ամուսնական յարաբերութիւնները մեղք
 յայտարարուած են ¹²³ . երբորդ կամ չորբորդ
 անդամ ամուսնացողներուն արձակումը կը

118 ibidem, art. 34, 71, 73.

119 ibidem, art. 67, 70.

120 ibidem, art. 66.

121 ibidem, art. 94—96, 98.

122 ibidem, art. 89, 97—99.

123 ibidem, art. 19.

մերժուի ¹²⁴ . խնամութեան եւ արենակցութեան խոչընդոտները անտեսուած են եւ ապահարդանք ու հարձութիւնը յաճախակի են ¹²⁵ :

ԺԴ . Հանդիքձեւալի նկատմամբ — կ'ըսէ Պալենց — Հայերը կը հաւատան եւ կ'ընդունին թէ արդար ու մեղաւոր հոգիներուն վիճակը պիտի որոշուի վերջին դատաստանին օրը ¹²⁶ . առաջինները երկինք պիտի երթան, ուր պիտի տեսնեն ոչ թէ Աստուծոյ էութիւնը, այլ միայն պայծառութիւնը՝ որ անոր էութենէն կը բխի . վերջինները, ընդհակառակն, կրակի ու վիճակներէն մէջ պիտի նետուին ¹²⁷ : Քաւարանը (մաքրարանը) Հայոց քով գոյութիւն չունի ¹²⁸ : Կը յաջորդեն հուսկ ռամիկ ժողովուրդի արտառոց դադափարները չմկրտուած մանուկներու եւ աշխարհասէր մարդոց վիճակին շուրջ՝ հանդերձեալ կենաց մէջ :

ԺԵ . Հայերը — կ'ըսէ Պալենց — Քրիստոսի ծնունդը կը տօնեն Յայտնութեան օրը, եւ Ս . Զատիկը աւագ շաբաթ օրը ¹²⁹ : Մեծ Հայքի Եկեղեցիներուն մէջ խաչելութիւնները եւ սրբոց պատկերները կը պահպին ¹³⁰ : Կը յաջորդեն ապա ամբաստանութիւնները

¹²⁴ ibidem, art. 49.

¹²⁵ ibidem, art. 101—103.

¹²⁶ ibidem, art. 7, 15, 23, 31.

¹²⁷ ibidem, art. 8—12, 24, 105.

¹²⁸ ibidem, art. 17.

¹²⁹ ibidem, art. 27, 32, 34.

¹³⁰ ibidem, art. 74.

զանազան աւելորդապաշտութեանց, անասուններու զոհերուն, ինչպէս նաեւ ծոմերու փարիսեցիական չափազանցութիւններու շուրջ¹³¹ :

*

Միաբանող եղբարց գործունէութեան եւ առաքելութեան ըղձալի նպատակն էր — ինչպէս տեսանք — ամբողջ Հայ ազգն ու եկեղեցին «վերստին ածել ի միութիւն հաւատոյ եւ սիրոյ» Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ : Ասոր ծէսը եւ կարգապահական աւանդութիւնները նկատուած էին, Միաբանող եղբայրներէն, իբրեւ միակ կաթողիկէ, անարատ եւ կատարեալ. հայ ծէսը եւ աւանդութիւնները ընդհակառակն՝ հերետիկոսական սերմերէ վարակուած : Ուստի Հայ եւ Հռոմէական եկեղեցիներուն միջեւ կատարեալ միութիւնը պարտէր յենուլ — ըստ Միաբանող եղբարց մտայնութեան — արմատական բարեփոխութեան մը վրայ, այսինքն՝ հայ ծէսի յապաւումի եւ լատին ծէսի որդեգրումին վրայ : Բայց միութենական հարցին այս զժրախտ ծրագիր-լուծումը դուռը բացաւ բուն վիճարանութեանց, խռովութեանց եւ հալածանքներուն : Դառնութեան եւ վշտի այսպիսի միջոցորտին մէջ, Յովհաննէս Քոնսցին՝ առաջին անգամ խմբադրեց, 1336ի ատենները, «Հայոց մոլորութիւնները», զորս ամփոփեց ժիժ գլուխներուն մէջ¹³². յետոյ

¹³¹ ibidem, art. 45—47, 78, 81, 107.

¹³² Պալանոս, նց. Գ., մաս Ա., էջ 515 :

իր աշակերտը՝ Ներսէս Պալենց՝ անոնց
թիւը 117ի բարձրացուց :

Սոյն ամբաստանադրին մէջ կը յիշուին
բազմաթիւ վարդապետական մոլորութիւն-
ները զանազան պարագաներու եւ ձեւերու
տակ, զորս սակայն կարելի չէ վերադրել
Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական դաւանանքին,
այլ միայն արեւելեան Հայաստանի քանի մը
հերձուածող եպիսկոպոսներու կամ վարդա-
պետներու, ինչպէս նաեւ տղէտ ժողովուրդի
աւելորդապաշտութիւններուն : Շատ մը ու-
րիշ կարծեցեալ սխալներ, որոնք կը հային
հայ ծէսի աւանդութեանց, ոեւէ վարդա-
պետական բնոյթ չունին, այլ պարզապէս
Պալենցի կողմէն սխալ կերպով մեկնա-
բանուած են :

Լը Բաշլէ, անդրադառնալով Հայոց վե-
րագրուած 117 մոլորութեանց վրայ, կ'ըսէ
թէ «վերոյիշեալ ամբաստանութեանց եւ
անոնց պատասխաններուն առարկայական
արժէքին վրայ վիճարանիլ՝ ստուգիւ զժուար
եւ մեր նպատակէն անդին անցնող ջանք մը
պիտի ըլլար...»¹³³ : Լը Բաշլէ սակայն կը
պաշտպանէ առարկայութիւնը վերը յիշուած
ամբաստանութեանց, որոնք — ըստ իրեն —
ապացուցուած կ'երեւան այն եղելութենէն՝
որ Մեծ Հայքի որոշ եպիսկոպոսներ եւ ան-
հատ վարդապետները կը դաւանէին ու կը
սորվեցնէին սոյն մոլորութիւնները : Բայց
նոյն հեղինակը վեր կը հանէ նաեւ այն իրո-

133 Cfr. DTC, vol. II, col. 700.

դուժինը թէ Սսոյ ժողովին հայրապետները, դատապարտելով միաձայն յիշեալ մոլորութիւնները, Հայ Եկեղեցւոյ դաւանած ուղղափառ հաւատքին պայծառ ասպարոյց մը տուին ¹³⁴ :

Սակայն ներուի մեզի նկատել տալ թէ ներկայ խնդրին մէջ Լը Բաշլէի ուշադրութենէն վրիպած է կարեւոր տեսակէտ մը, այսինքն՝ Ներսէս Պալենցի յարատեւ միտումը ընդհանրացնելու վերոյիշեալ մոլորութիւնները եւ վերադրելու զանոնք ամբողջ Հայ ազգին, ինչպէս նաեւ Սսոյ կաթողիկոսին եւ իր նուիրապետութեան : «Յիրաւի — կ'ըսէ Տուրնըիզ — Լեւոն Դ.էն եւ ազնուականութեան որոշ դասակարգէ մը զատ, Պալենցի զբօյկը ամէնքը կը մեղադրէ. առաջիններուն կը խնայէ ճիշդ անոր համար զի անոնք ոչ միայն կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, այլ նաեւ լատին ծէսի գլխաւոր կարգապահական սովորութիւններուն յարած էին» ¹³⁵ :

Արդ՝ այս տեսակէտով Պալենցի ամբաստանութիւնները, անշուշտ, առարկայական չեն. Լը Բաշլէ, հետեւաբար, կը պարտէր վեր հանել նաեւ այս տեսակէտը :

Մեծարդոյ հեղինակը ասկէ զատ, մասնադէտ չըլլալով Միաբանող Եղբարց պատմութեան եւ ի մասնաւորի Ներսէս Պալենցի

¹³⁴ ibidem, col. 701.

¹³⁵ Tournebize F., Les cent dix-sept accusations présentées a Benoît XII contre les Arméniens, art. Revue de l'Orient Chrétien 1906, p. 284.

տխուր անցուդարձերուն, կը հաստատէ թէ Բենեդիկտոս ԺԲ. քահանայապետը դիտաւորութիւն չունէր վերադրելու յիշեալ «117 մուրրութիւնները» ամբողջ Հայ Եկեղեցւոյ, այլ միայն ջանաց անոնց դոյութիւնը մատնանշել Հայաստանի այս կամ այն դաւառին մէջ՝ յորդորելով կաթողիկոսը եւ հայ նուիրապետութիւնը, որ զանոնք պաշտօնապէս դատապարտեն եւ Հայ Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը ամբացնեն¹³⁶։ Սակայն այս լաւատես մեկնաբանութիւնը պատմական իրողութեան չի համապատասխաներ։ Նախ, որովհետեւ նոյն ինքն Պալենց, յետ անարգելու ըստ բաւականի Սոոյ կաթողիկոսը եւ իր նուիրապետութիւնը, կ'ըսէ թէ «...անոնք որ Փոքր Հայքէն են, թաղաւորէն եւ քանի մը ազնուականներէն զատ, աւելի չար են քան Մեծ Հայքի Հայերը»¹³⁷։ Բենեդիկտոս ԺԲ., հետեւաբար, 1 օգոստոս 1341ին, ուղղեց Մխիթար կաթողիկոսին նամակ մը, որուն վերնագիրը հետեւեալն էր. «Սիրելի եղբօր մերում Կաթողիկոսին Հայոց՝ շնորհք փրկարար...»։ Ուստի մեծարգոյ Տառտու իրաւամբ վեր կը հանէ թէ սոյն բանաձեւէն կը հետեւի թէ յիշեալ քահանայապետը, ժամանակակից հայ նուիրապետութեան ուղղափա-

¹³⁶ Cfr. DTC, vol. II, col. 701.

¹³⁷ Martène-Durand, op. cit., vol. VII, col. 354, nr. 34;

Mansi, op. cit., vol. XXV, col. 1220, art. 34;

Tautu, Acta Benedicti XII, p. 131, 190.

ռութեան մասին, զէթ տարակոյսներ ունէր^{137bis}։ Սոյ ժողովին (1344—45) հայրապետներն ալ տարրեր կերպով չէին հասկցած «117 մոլորութեանց» այդ ամբաստանազիրը․ անոնք, արդարեւ, բազմիցս իրենց գանգատը եւ խոր ցաւը յայտնեցին Հռոմի հայրապետին՝ այն «մոլորութեանց համար, զորս մեզի անարդարօրէն վերադրեցին»¹³⁸։ Հուսկ Կղեմէս Զ․ քահանայապետը — ինչպէս տեսանք — յորդորած էր Մխիթար կաթողիկոսը ընծայելու նոյն ամբաստանազիրին նկատմամբ՝ աւելի յստակ եւ անկեղծ պատասխաններ¹³⁹։

Սոյ ժողովին հայրապետները պատասխանեցին Կղեմէս Զ․ին հետեւեալ կերպով․ «Ժողովեալ միասին՝ մենք կարդացինք եւ լսեցինք մոլորութեանց եւ ստութեանց զըրփոյլը, զոր մանրամասն քննեցինք եւ զատեցինք ուղղափառ հաւատոյ ճշմարտութիւնները՝ զանազան եւ սուտ մոլորութիւններէն, զորս մեզի վերադրեցին։ Ամենագիտած եւ սրբազան Հօրն մերոյ Կղեմէս Զ․ Հռոմայ հայրապետին եւ իր առաքելական Աթոռին կը յայտնենք մեր հաւատքը եւ սուրբ խորհուրդները՝ ըստ ծէսի եւ ըստ ձեւին՝ զորս ունէր եւ այժմ ունի Հայաստանեայց Եկեղեցին։ Իսկ մոլորութիւնները Հայոց ոմանց...

¹³⁸ Martène-Durand, op. cit., col. 313—314; Mansi, op. cit., vol. XXV, col. 1185; Tautu, op. cit., p. 161.

¹³⁹ Tautu, Acta Clementis VI, p. 315—316.

մենք չենք ընդունիր, այլ կ'արհամարհենք... , ինչպէս կը դատապարտենք մոլորութիւնները օտար հերետիկոսներուն, զորս չունինք, զորս ստութեամբ մեզի վերադրեցին եւ զորս նզովելով դատապարտեցինք, ինչպէս որ ձեր քով դատապարտուած են...»¹⁴⁰ :

Այժմ կու տանք ստորեւ մեր հայրապետներուն պատասխանները հետեւեալ գլուխներով¹⁴¹ :

Ա. Իրաւ է — կ'ըսեն անոնք — թէ «յՈՐԴԱՆՅ» բառը հաղուադէպ է Հայոց հին փաստաթուղթերուն մէջ¹⁴². սակայն

¹⁴⁰ Cfr. notam 138.

¹⁴¹ Histoire polit. et relig., p. 368—388 et DTC II, col. 701—704.

¹⁴² Այս վարդապետական ճշմարտութիւնը դատածէր սեւէ ընդդիմութիւն Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, անոր համար ալ խնդրոյ առարկայ եղած չէր՝ եթէ ոչ Շիրակաւանի Ժողովի միջոցին (տես մեր ծանօթ. 1), որուն առաջին կանոնը կ'ըսէ «եթէ ոք ոչ խոստովանի... զՀայր անպատճառ եւ զՈրդի ի Հօրէ, եւ զՀօգի սուրբ ի նոցունց էութենէ... , այնպիսի նզովեալ եղիցի» Պալճեան Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 202: Սոյն ճշմարտութիւնը դաւանեցան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սուրբերը ու հայրապետները՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Եղիշէ, Մամբրէ, Մեծն Յոսեփ, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի եւ ուրիշներ (Չամչեան, նշ. դ. հատ. Գ., էջ 234—40. Սարեան Ս., Ընթացք տեսական աստուածաբանութեան, Վենետիկ 1894, էջ 500, Gordillo M., Compendium theologiae orientalis, Romae 1939, p. 250; Petit, Arménie, DTC, vol. I, 1950.

այս վարդապետութիւնը ոչ մի կերպով մերժուեցաւ Մանազկերտի ժողովին մէջ (719ին), նա մանաւանդ Հայոց Եկեղեցական զիրքերուն մէջ կը գտնուի, ինչպէս նաեւ Պենտեկոստէի աղօթքին մէջ, որ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ կը կարդացուի: Իսկ երբ Հռոմէական Եկեղեցին սահմանեց թէ Հոգին Սուրբ «ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխի», թէպէտ Յոյները հակառակեցան, սակայն Հայոց վարդապետները, Սոյ ժողովականներուն հետ (1251ին), զայն դաւանեցան: Սոյն վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ նաեւ Սոյ (1307ին) եւ Ատանայի (1316ին) ժողովներուն մէջ: Ուստի — կ'եղբակացնեն մեր հայրապետները — ճիշդ չէ թէ միայն Միաբանող Եղբայրները կը դաւանին Հոգւոյն Սըրբոյ «ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ» բղխումը¹⁴³: Իսկ ինչ որ կը հայի Աստուծոյ ճշմարտախօսութեան, մենք զԱստուած անփոփոխելի կը դաւանինք եւ իր խօսքերը միշտ ճշմարիտ կը ճանչնանք¹⁴⁴:

Բ. Ճիշդ է նաեւ թէ վերոյիշեալ ժողովը Յովհաննէս Օձնեցիի օրով մերժեց Քաղկե-

¹⁴³ Martène-Durand, op. cit., vol. XXV; Tautu, Acta Benedicti XII, cfr. art. 1—2; նկատելիաւ տանք թէ Օրմանեան Ս. Հոգւոյն բղխման մասին, կ'ըսէ պարզապէս թէ Հայ (բաժանեալ) Եկեղեցւոյ այժմեան ծիսական զիրքերը «եւ յՈրդւոյ» յաւելումը չունին, տե՛ս Օրմանեան Ս., Աղղապատում, Բ. սիւն. 1872:

¹⁴⁴ Martène - Mansi - Tautu, opera citata, art. 113.

դոնի ժողովը. բայց այն ատեն Հայերը նեատորականութեան դէմ պայքարելով՝ հերքեցին «երկուս բնութիւնս բաժանեալ ի Քրիստոս»։ Այսուհանդերձ, Սոյ (1307ին) եւ Ատանայի (1316ին) ժողովներուն հայրապետները ընդունեցան ու հաստատեցին Քաղկեդոնի վճիռները եւ հետեւաբար՝ երկու բնութիւն, կամք եւ ներգործութիւն միաւորեալ (անշփոթաբար) յանձին մարմնացեալ Բանին Աստուծոյ։ Իսկ մենք — կը յայտարարեն մեր հայրապետները — նոյն ճշմարտութիւնները հաստատելով՝ կ'ընդունինք եւ կը սորվեցնենք ինչպէս որ մեր նախորդները որոշեցին ու դաւանեցան¹⁴⁵։ Նոյն հայրապետները կը մերժեն ու կը դատապարտեն նաեւ սխալ

¹⁴⁵ *ibidem*, art. 3, 34—35; հարկ է ճշդել թէ Քաղկեդոնի ժողովը մերժուեցաւ ոչ թէ 719ին Յովհաննէս Սանկեի կաթողիկոսին օրով՝ այլ 551ին Ներսէս Աշտարակեցիի օրով (տես Tournebize, op. cit., p. 97—98, 366, n. 1)։ Յրմանեան կ'ըսէ թէ Սոյ ժողովականներուն պատասխանները որոնցմով անոնք կը ֆանային Հոսմը հաճեցնել կեղծ են, (Աղղապատում, Բ. 1873)։ Սակայն կը պարտինք վեր հանելու թէ յիշեալ հայրապետները Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն, կամք եւ ներգործութիւն փաստելու համար՝ Աւետարանէն, ինչպէս նաեւ Ս. Ներսէս Շնորհալիի, Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի եւ Ս. Աթանասի գործերէն բազուած վկայութիւնները կը մէջբերեն եւ Ս. Կիւրեղի «մի բնութիւն Բանին մարմնացելոյ» բանաձեւը ուղղափառ կերպով կը բացատրեն (տես Martène-Mansi-Tautu, opera citata, art. 20, 21, 25, 26, 28)։

կարծիքները՝ Քրիստոսի մարդկային բնութեան՝ «կրից եւ յատկութեանց» շուրջ¹⁴⁶ :

Գ. Հայոց Եկեղեցին — կ'ըսեն մեր հայրապետները — միշտ դատապարտած է հոգեծնութիւնը եւ կը դաւանի թէ Աստուած մարդկային հոգին այն վայրկեանին ոչնչէ կը ստեղծէ, երբ մարդկային էակը զոյութիւն կ'առնէ¹⁴⁷ : Իսկ մարդուս անձնիշխան կամքը բնականաբար ազատ է ունէ հարկաւորութենէ. եւ ոչ մէկ արտաքին պատճառ կրնայ զայն ըստ բաւականի ստիպել, թէպէտ երբեմն կրնայ զայն տկարացնել¹⁴⁸. ուրիշ նման ամբաստանութիւնները կը հերքուին :

Դ. Հայ Եկեղեցւոյ հաւատքը սկզբնական մեղքին եւ անոր հետեւանքներուն շուրջ — կ'ըսեն նոյն հայրապետները — կարելի է քաղել Հայ Եկեղեցական գիրքերէն եւ մանաւանդ մկրտութեան ս. խորհուրդին վերաբերեալ աղօթքներէն. ուստի Պալենցի երեւոյթական եւ սուտ ամբաստանութիւնները նկատողութեան իսկ առնուելու արժանի չեն¹⁴⁹ :

Ե. Ով որ Աստուծոյ շնորհքը կը կորսնցնէ — կը յայտարարեն մեր հայրապետները — կրնայ զայն վերստանալ նոյն իսկ բարձրագոյն աստիճանով. սակայն ա-

¹⁴⁶ Martène-Mansi-Tautu, opera citata, art. 104, 111—12.

¹⁴⁷ ibidem, art. 5.

¹⁴⁸ ibidem, art. 43.

¹⁴⁹ ibidem, art. 4, 13, 18—19, 61—62.

ռանց սրբարար շնորհքի՝ մեղքէն արդարացում չկայ : Իսկ ներդործական շնորհքը հարկաւոր է բարիք գործելու եւ շարիքէն խուսափելու համար ¹⁵⁰ :

2. Ի բաւ է — Կ'ըսեն նոյն հայրապետները — թէ Հայերը Յունաց Եկեղեցին հերձուածող կը նկատեն, բայց ոչ Հռոմէականը : Իսկ Աղուանից եւ Աղթամարայ կաթողիկոսները կը խոստովանին Քրիստոս՝ ճշմարիտ Աստուած եւ ճշմարիտ մարդ, բայց մէկ բնութիւն Կ'ըսեն «վասն երկուց բնութեանց անձառելի միաւորութեան», ինչպէս զրած է Կիւրեղ Աղեքսանդրացին. «մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ» : Յիշեալ կաթողիկոսները, սակայն, Հռոմի հայրապետին գլխաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ Քաղկեդոնի ժողովը կը մերժեն եւ կաթողիկոսական իրաւասութիւնները իրենց կը վերադրեն : Ուստի Սոյ կաթողիկոսը զիրենք նշովելով հանդերձ՝ կարելիութիւն չունի ուղղելու այն մոլորութիւնները որ վերոյիշեալ գաւառներուն մէջ տարածուած են ¹⁵¹ :

Է. Հռոմի հայրապետին գլխաւորութեան չուրջ անոնք կը յայտարարեն թէ «Նիկիոյ Ա. եւ Բ. ժողովներուն միջոցին եպիսկոպոսները որոշեցին որ Հռոմի Եկեղեցին զլուխ ըլլար միւս բոլոր Եկեղեցիներուն, ինչպէս նաեւ

¹⁵⁰ ibidem, art. 41—42.

¹⁵¹ ibidem, art. 32, 34, 37—38, 109—110. Ըստ Օրմանեանի վերոյիշեալ պատասխանները փախտական են (տես Աղդապատում, Բ. 1880) :

Հռոմի հայրապետը գերազանց ըլլար քան միւս հայրապետները: Մենք, ուրեմն, կ'ընդունինք եւ կ'ըսենք այսպէս՝ ոչ միայն անոր համար որ վերոյիշեալ ժողովները այսպէս որոշեցին, այլ որովհետեւ Քրիստոս Պետրոսի յանձնարարեց արածել իւր ոչխարները»¹⁵²: Միւս յարակից ամբաստանութիւնները Սոյ հայրապետները կը հերքեն, սակայն միաժամանակ վեր կը հանեն թէ իրենց պարտք կը համարին հայ ծէսի առանձնայատկութիւնները եւ իրենց թեմերուն իրաւունքները պաշտպանել¹⁵³:

Ը. Հայոց Եկեղեցին — կը շարունակեն մեր հայրապետները — բոլոր սուրբ խորհուրդները Հռոմէական Եկեղեցիէն ստացած է¹⁵⁴: Իսկ սուրբ խորհուրդները ոչ միայն կը նշանակեն, այլ եւ սրբարար շնորհքը կուտան արժանապէս մերձեցողներուն¹⁵⁵: Մնացած ամբաստանութիւնները՝ իբրեւ զրպատութիւն կը մերժուին¹⁵⁶:

Թ. Հայոց Եկեղեցին՝ ուրիշ եկեղեցիներուն մէջ մատակարարուած մկրտութեան ս. խորհուրդը վաւերական կը նկատէ. Սոյ հայրապետները սակայն, Միաբանող Եղ-

¹⁵² Այս է պատասխանը Սոյ ժողովականներուն՝ Հռոմի հայրապետին զլիաւորութեան մասին:

¹⁵³ Martène-Mansi-Tautu, opera citata, art. 84—86, 78—79, 87, 115—117.

¹⁵⁴ ibidem, art. 38, միջնորդաբար ի հարկէ:

¹⁵⁵ ibidem, art. 42.

¹⁵⁶ Գալանոս, նշ. գ. մաս Բ, էջ 440:

բայրներու մասին կը դանդատին, զի առանց լուրջ պատճառի կրկին կը մկրտեն հաւատացեալները, որոնք անոնց կողմը կ'անցնին¹⁵⁷։ Նիւթն եւ ձեւը այս սուրբ խորհուրդին հաստատուն են Հայ Եկեղեցւոյ մէջ¹⁵⁸։ Իսկ դրոշմի ա. խորհուրդը՝ Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ միաբանութենէն (1198) ի վեր՝ կը մատակարարուի Կիլիկիոյ մէջ երեմն «ըստ ձեւոյ Հռոմէական Եկեղեցւոյ» եւ աւելի յաճախ «ըստ հնազոյն կերպի»¹⁵⁹, զոր կը զործածէ նաեւ Յունական Եկեղեցին։ Ուստի Պալենցի յարակից ամբաստանութիւնները իրրեւ երեւակայութեան արդասիք՝ կը հերքուին¹⁶⁰։

Ժ. Քրիստոսի քահանաները իրական իշխանութիւն ունին մեղքերը արձակելու։ Բոլոր մեղքերը՝ մասնայատուկ կերպով խոստովանա՛օր յայտնուած՝ արձակելի են։ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ — կ'ըսէին մեր հայրապետները — սովորութիւն չկայ ներքին տտեանին մէջ խոստովանա՛յրերու իշխանութիւնը սահմանափակել ունիցէ կերպով։ Խոստովանանքի վերաբերեալ զեղծումներ կրնան պատահիլ ամէն տեղ, նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, սակայն դատապարտուած են։

¹⁵⁷ Martène-Mansi-Tautu, opera citata, art. 36, 38, 77—78.

¹⁵⁸ ibidem, art. 59.

¹⁵⁹ ibidem, art. 63.

¹⁶⁰ ibidem, art. 63—64—65, 73, 76.

ձիշդ է թէ անցեալ ժամանակներուն մէջ ար-
ձակման ձեւը Հայոց քով անկատար էր եւ թէ
Վերջին Օծման խորհուրդը՝ ժամանակակից
Հայ Եկեղեցւոյ մէջ անտեսուած էր. մեր
հայրապետները հետեւաբար պատրաստ կը
յայտարարեն իրենք զիրենք, յարմարիւ այս
կէտին մէջ Հռոմէական Եկեղեցւոյ աւան-
դութեան ^{160bis} :

ԺԱ. «Վերը ըսինք արդէն թէ չենք
ընդունիր Մանազկերտի ժողովին որոշում-
ները, որոնք ճշմարտութեան հակառակ են» :
Ուստի, յետ մերժելու Պալենցի ամբաստա-
նութիւնները Ս. Հաղորդութեան խորհուր-
դին եւ Հոգւոյն Սրբոյ կոչման շուրջ ¹⁶¹,
Սոյ հայրապետները կ'ըսեն թէ Յունական
Եկեղեցին՝ հետեւելով Հռոմէական Եկե-
ղեցւոյ, ջրախառն գինիով սկսաւ պատարա-
ղել եւ Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդը 25 Դեկ-
տեմբերին տօնել Յովհաննէս Ոսկերերանի
օրով († 407) ^{161bis} : Մինչ Հայոց Եկեղեցին՝
զրկուած ըլլալով այն ժամանակ իր հայրա-
պետէն — զի Պարսիկները Ս. Սահակ Մեծն
(389—440) աթոռանկ ըրին — հնարաւորու-
թիւն չունեցաւ միակերպիւ յիշեալ կարգա-
դրութեանց, այլ շարունակեց — մինչեւ
ցմիարանութիւն Հռոմէական Եկեղեցւոյ հետ

^{160bis} ibidem, art. 40, 65.

¹⁶¹ ibidem, art. 66—67, 70—71, 73.

^{161bis} Մասնագէտներուն կը ձգենք «տուգել զե-
րոյիշեալ պատասխանին ճշգրտութիւնը :

— ըստ հին աւանդութեան պատարագել՝ անապակ գինիով եւ Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդը տօնել 6 Յունուարին ¹⁶² :

ԺԲ. Սուրբ կարգերուն նկատմամբ՝ Սոյ հայրապետները կ'ըսեն թէ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ջահընկալութեան կարգը կը բովանդակէ նաեւ զոնապանութեան եւ ընթերցողութեան կարգերը. իսկ կիսասարկաւագութիւնը կը պարունակէ երգմնեցողութեան կարգը, որոնց կը յաջորդեն ապա սարկաւագութիւնը եւ քահանայութիւնը: Նոյն հայրապետները, յետ մերժելու մնացած ամբաստանութիւններ. ը. կարգերուն վերաբերեալ ¹⁶³, վեր կը կը հանեն Մեծ Հայքին մէջ գտնուող եպիսկոպոսներուն ղեկար կացութիւնը, զի Թաթար խաները սիմոնիանութիւն կը քաջալերէին ¹⁶⁴ :

ԺԳ. Ամուսնութիւնը նկատուած է Հայ Եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ սուրբ վիճակ մը. իրաւ է թէ Հայոց մէջ, ինչպէս նաեւ ուրիշ ազգերուն մօտ կրնան պատահիլ յարակից զեղծումներ, զորս սակայն Հայ Եկեղեցին կը դատապարտէ ¹⁶⁵ :

ԺԴ. Սոյ հայրապետները բացարձակա-

¹⁶² Martène - Mansi - Tautu, opera citata, art. 34.

¹⁶³ ibidem, art. 65, 94—96, 98.

¹⁶⁴ ibidem, art. 89, 97—99.

¹⁶⁵ ibidem, art. 19, 49, 101—103.

սկէս կը մերժեն Հանդերձեալի հայող ամբաստանութիւնները ու կը յայտարարեն թէ՛ ըստ Գրոց Հայ Եկեղեցւոյ՝ արդար հոգիները երկինք կ'երթան, ուր Աստուծոյ էութիւնը կը տեսնեն. իսկ մահացու մեղքով արատաւորուած հոգիները՝ դժոխք կ'երթան, առանց վերջին դատաստանին օրը սպասելու¹⁶⁶ : Իրաւ է — կ'ըսեն անոնք — թէ Քաւարան (մաքրարան) բառը՝ Հայոց համար նոր բառ մըն է, բայց ոչ յարակից վարդապետութիւնը, որ Հայ Եկեղեցական գիրքերէն իսկ կը հաստատուի¹⁶⁷ :

ԺԵ. Ծիսական եւ կարգապահական աւանդութեանց նկատմամբ՝ Սոյ հայրապետները կը յայտարարեն թէ կաթողիկէ Հայերը ինչ ինչ կէտերը արդէն բարեփոխեցին, յարմարեցնելով զանոնք Հռոմէական Եկեղեցւոյ աւանդութեան, զ. օր. Յիսուսի Քրիստոսի ծնունդը՝ 25 Դեկտեմբերին : Ուրիշ կէտեր չարութեամբ մեկնարանուած, կամ սխալ լոյսին տակ ներկայացուած են Պալենցի կողմէ, զ. օ. Յարութեան ճրագալոյցին Ս. Պատարաղը, որուն աղնարկելով

¹⁶⁶ ibidem, art. 7, 15, 23, 31; 8—12, 106, 24, 105; իսկ Օրմանեան կ'ըսէ թէ յիշեալ փաստերը շատ համոզիչ չեն, տես Ազգապ. Բ., 1874 :

¹⁶⁷ Martène-Mansi-Tautu, opera citata, art. 17. ըստ Օրմանեանի՝ մեր հայրապետները կ'ըսեն պարզապէս թէ Հայերը կ'աղօթեն նջեցելոց համար, որպէսզի մեղքերէն արձակուին, Ազգապ. Բ., 1877 :

նոյն Միաբանողը կ'ըսէ՝ թէ Հայերը Յիսուսի Քրիստոսի Յարութիւնը Աւագ Շարաթ օրը կը տօնեն: Հուսկ խաչելութիւններու եւ սրբազան պատկերներու պակասը, զոր Պալենց նկատած էր Մեծ Հայքի եկեղեցիներուն մէջ, մեր հայրապետները կը վերադրեն «պատկերամարտ Սարակինոսաց», սյսինքն թաթարներուն, որոնց տիրապետութեան տակ կը գտնուէին այն ատեն Մեծ Հայքի դաւառները¹⁶⁸:

Սոյ ճայրապետներուն պատասխանները, զորս վերեւ ամփոփեցինք ժե. գլուխներու մէջ, եւ որ ամբողջ հատոր մը կը գրաւեն — ուղղափառ, ընտիր եւ վայելուչ, Աստուածաշնչէն, հայ ծիսական գիրքերէն, ինչպէս նաեւ Յոյն եւ Հայ եկեղեցւոյ Ս. Հայրերէն ու վարդապետներէն քաղուած վկայութիւններով հարուստ — կը յայտնեն ժամանակակից Հայ եկեղեցւոյ իսկական հաւատքն ու ծէսը¹⁶⁹: Այս պատասխանները,

¹⁶⁸ Martène-Mansi-Tautu, opera citata, art. 27, 32, 34; 74; 45—47; 78, 81, 107.

¹⁶⁹ Վերոյիշեալ պատասխաններուն արժէքին մասին Հ. Մարտենէ այսպէս կը գրէ. «Acta concilii illius (Sissensis), seu responsiones ad singula obsectorum errorum capitula . . . , in quibus etsi purgare se Armeni tentaverunt, non omnino tamen apparet illorum fides in omnibus illibata . . . (cfr. Mansi, XXV, col. 1185—86). Մանսի սակայն կը պատասխանէ թէ «. . . Ab his patribus (Sissensibus)

հետեւարար, շատ աւելի կարեւոր են կաթողիկէ վարդապետութեան պատմութեան համար քան թէ Պալենցի ամբաստանադիրը, զոր Denzinger մասամբ հրատարակեց իր *Enchiridion Symbolorum*, ի մէջ՝ «Հայոց մոլորութիւնները» վերնագրով, առանց սակայն կցելու անոնց՝ Սոյ Հայրապետներուն յարակից պատասխանները: Ուստի՝ հասկնալի դոհունակութեամբ մը կը մէջբերենք այստեղ հետեւեալ ճշդումը, զոր մեծարդոյ A. Schönmetzer կցեց առաջին անգամ 1963ին՝ յիշեալ գործին 32որդ հրատարակութեան առթիւ¹⁷⁰: «Միայն անուղղակի կերպով, այսինքն կաթողիկէ վարդապետու-

liber apologeticus confectus est, in quo singulae accusationes apta excusatione dispunguntur. Pensat P. Martene in responsis hisce Armenorum non nihil interlucere ex quo gens illa non plane ab errore immunis intelligatur. Ego libellum totum evolvens nihil offendi, quod minus recte illos de fide sentire demonstrat...» (cfr. Raynaldi, *Annales ecclesiastici*..., Lucae 1750, p. 241, n. 1). Յրմանեան կ'ըսէ թէ Պալենցի ամբաստանադիրը՝ լատին հեղինակներուն եւ մասնաւորապէս Մանսիի համաձայն՝ գրեթէ ոչ մէկ իրական մոլորութիւն կը բովանդակէ (Ազգագ, Բ. 1903): Նկատել կու տանք սակայն թէ Մանսիի բռնածները կը հային Սոյ Հայրապետներուն պատասխաններուն եւ ոչ թէ Միարանոյ եզրայրներուն ամբաստանագրին:

¹⁷⁰ Denzinger - Schönmetzer, *Euchiridion Symbolorum*. — ed. XXXII, 1963, p. 297.

Թիւնը նկատի ունենալով — կը յայտարարէ նոյն հեղինակը — այս գրուածքը (Պալենցի ամբաստանագիրը) իր արժէքը կը ստանայ — եւ ոչ թէ դրական կերպով, այսինքն՝ այն 117 մոլորութիւնները ամբողջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ իրապէս վերագրելով: Այն գրքոյկը (ամբաստանագիրը) արդարեւ — կը յարէ Schönmetzer — կարգ մը մոլեռանդներու կողմէ, առանց պաշտօնական հրամանի եւ Հայոց հանդէպ թշնամական ոգիով կատարուած հաւատաքննութեան մը վրայ կը յենու: Նշուած մոլորութիւնները, մեծաւ մասամբ, բաժանեալ Հայոց քով միայն կարելի է գտնել: Հայերը՝ Սսոյ մէջ դումարուած ժողովի միջոցին բողոքեցին այն գրքոյկին դէմ եւ անոր յօդուածները մի առ մի հերքեցին»¹⁷¹:

Մեր այս ուսումնասիրութեան աւարտին կ'եզրակացնենք հետեւեալները: Միարանող Եզրայրները, անտարակոյս, Աստուծոյ եւ Հայ Ազգին նախանձով տողորուած էին.

¹⁷¹ Կը մատնանշենք նաեւ այս մանրամասնութիւնը թէ՛ մինչ նախորդ հրատարակութեանց մէջ Պալենցի ամբաստանագիրը «Հայոց մոլորութիւնները» վերնագիր կը կրէր — վերը յիշուած հրատարակութեան մէջ ընդհակառակն՝ «Հայոց վերագրուած մոլորութիւնները» տիտղոս կը կրէ (նշ. գործ, էջ 289), ճշգում մըն է ասիկա, որ պատմական ճշմարտութեան աւելի կը համապատասխանէ:

«...այլ ոչ գիտութեամբ, զի ջանան զիւրեանցն կացուցանել», պիտի ըսէր Պօղոս Առաքեալ: Ուրիշ խօսքով՝ անոնք եռանդունէին, բայց՝ ոչ հաւատարակչութեալ, խոհականօրէն ճկուն եւ կարող զանազանելու ու գնահատելու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հոգեւոր եւ մշակութային հարազատ արժէքներ, որոնց վրայ Միաբանող Եղբայրները կը պարտէին սկսիլ հիմնել իրենց գործունէութիւնը եւ առաքելութիւնը, եթէ կ'ուզէին որ անոնք արդասարեւր ըլլային հայորդիներուն եւ ամբողջ ազգին համար: Մինչդեռ Միաբանողները՝ վեհ նպատակ մը հետապնդել կարծելով եւ ուղիղ ճամբէն շեղելով, շարունակեցին ընթանալ սխալ ուղղութեամբ՝ հակառակ իրենց բացայայտ անյաջողութեանց. եւ այսպէս՝ իրենց առաքելութիւնն ամլութեան մատնեցին: Յիրաւի՝ բռնի եւ պատշաճօրէն կանխաւ չպատրաստուած ծիսական ողջամիտ բարեփոխութիւններն անգամ, զրեթէ միշտ աղիտալի ելք ունեցած եւ յաճախ զէնք դարձած են ուղղափառ Եկեղեցւոյ թշնամիներուն ձեռքին մէջ: Հայերը եւ օտար պատմիչները Միաբանող Եղբայրներուն գործունէութիւնը հակասութիւն եւ արտառոցութիւն կը համարին. զի անոնք, հայ-լատինի անիմաստ դիմագիծով, Հայոց մէջ ուղեցին գործել՝ պատկառելի հայ աւանդութեանց դէմ, հայ կղերի շարքերէն դուրս եւ Հայ նուիրապետութեան կամքին

Հակառակ¹⁷² : Անշուշտ, չենք ուզեր Միաբանող եղբայրներուն գործունէութիւնը դատապարտել ամբողջութեամբ. սակայն կը համարինք ըսել թէ բարիքը, զոր գործեցին Հայ մշակութային մարզին մէջ, չկրցաւ քաւել այն չարիքը, զոր, թերեւս ակամայ, պատճառեցին Հայ ազգին կրօնական եւ քաղաքական անդաստանէն ներս¹⁷³ : Ուստի՝ եթէ Միաբանող եղբայրները, Հաւատարիմ իրենց սկզբնական վեհ նպատակին, յառաջ տարած ըլլային իրենց առաքելութիւնը, Հայ նուիրապետութեան խոհական տեսչութեան ներքեւ, անոնք պիտի չգործէին, ստուգիւ, այն սխալները որոնք, իրենց գործունէութիւնը ջլատեցին եւ ի վերջոյ ոչնչի վերածեցին :

¹⁷² Korolevskij Cc., Chiesa Armena, art. in Enciclop. Italiana Treceani, vol. IV, p. 424, col. 2.

¹⁷³ ibidem, p. 456, col. 1.

